

तिः ॥ ७ ॥ हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ॥ औषधान्वविहाराणामुपयोगं
 सुखावहम् ॥ ८ ॥ विद्यादुपशये व्याधेः सहिसात्म्यमिति स्मृतं ॥ विपरितोऽनुपशयो
 व्याध्यसात्म्यमिति स्मृतं ॥ ९ ॥ यथादुष्केन दोषेणा तथा चानुविसर्पता ॥ निर्वृतिरा
 मयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ॥ १० ॥ संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशे
 षतः ॥ साभिद्यते यथात्रैववक्ष्यते षोडशरा इति ॥ ११ ॥ दोषाणां समवेतानां
 विकल्पोऽशोशकल्पना ॥ स्वातंत्र्यपारतंत्र्याभ्यां व्याधेः ८ प्राधान्यमादिशेत् ॥
 ॥ १२ ॥ हेत्वादि का तर्क्यावयवैर्वला बलविशेषणम् ॥ न त्केदिनर्तुभुक्ता
 शैर्वाधिका लोयथामलम् ॥ १३ ॥ इति प्रोक्तो निदानार्थसंख्यासंज्ञोपदिश्यते.

नो. रा.

२

सर्वे वा मे व रो गा रां नि दा ने कु पि ता म ला ॥ १४ ॥ त त्प को प स्य तु षो ।
 कं वि वि धा हि त से व न म् ॥ नि दा ना र्थ क रो रो गो रोग स्या प्यु प ल क्ष्य ते ॥ १५ ॥ त य धा ज्व र सं ता
 पा दु क्त पि त्त मु दी र्य ते ॥ र क्त पि त्त त ज्व र स्ता भ्यां स्वा स श्चा प्यु प जा य ते ॥ १६ ॥ प्रो रा मि व द्वा
 ज ठ रं ज ठ रा च्छे फ ए व च ॥ अ र्शो भ्यो ज्ञा ठ रं डः खे गु ल्मं च्चा प्यु प जा य ते ॥ १७ ॥ प्र ति स्था
 या द थ का सः का सा तं जा य ते क्ष यः ॥ क्ष यो रोग स्य हे तु त्वं शो ष च्चा प्यु प जा य ते ॥ १८ ॥
 ते पू र्वे के व लो रोगा प श्चा दु त्व र्थ का रि णाः ॥ क श्चि दि रो गो रोग स्य हे तु भू त्वा प्र शा म्प ति ॥
 ॥ १९ ॥ न प्र शा म्प ति चा प्य न्यो हे त्वं कुरु ते पि च ॥ ए वं क रु त मा नृ रां द स्यं ते व्या धि शं
 क राः ॥ २० ॥ त स्मा द्वा त्ते न स दै ये रि च्छु दिः सि दि मु त मां ॥ शी त व्यो व र्थं ते यो

वादाजगते

२

वादि

रामः

२

॥ ४० ॥ ^{३०}संज्ञावेकलुषेरत्नेनिर्भुजेचापिलोचने ॥ ^३संज्ञनो^३संज्ञजो^३करो^३कैठः^३भूकैरिवा^३
वृत्तः ॥ ४१ ॥ तदामोहः प्रलापश्चकासश्चासोरुचिर्भुमः ॥ तद्वच्छातेमहानिद्रादि
वाजागराणि निशि ॥ ४२ ॥ सदावा^३नेववा^३निद्रा^३महा^३स्वेदो^३तिवा^३नवा ॥ गीतनर्तनहास्यादि
विकृतेहाप्रवर्तने ॥ ४३ ॥ परिदग्धाखरसशीजिह्वास्तो गता परा ॥ शिवनरक्तपित्त
स्यकफेनोन्मिथितस्य च ॥ ४४ ॥ शिरसेलोठनेनृत्नानिद्रानाशो हृदि व्यथा ॥ स्वेदमूत्र
पुरीषाणां चिराद्दर्शनमन्यशः ॥ ४५ ॥ ^{३०}कृशत्वेनातिगात्राणां ^{३०}प्रततं ^{३०}कंठकृजुने ॥ को
ठानां श्वावरक्तानां मंडलानां च दर्शनम् ॥ ^{३०}मूकत्वं ^{३०}स्रोतसां ^{३०}पाको ^{३०}गुरुत्वमुदरस्य च ॥
चिरात्पाकश्च दोषाणां सन्निपातञ्च गच्छति ॥ ४६ ॥ दोषैर्विवर्द्धुनष्टे नो सर्वसंपूर्णा

शिरो रुग्णमथः क्षयः ॥ कामजे चित्तविषु शलादालस्यमभोजने ॥ ६३ ॥ हृदये वेदना
 वासगाच्च परिशुष्यति ॥ भयात्पलापः ^{शोकदोषः} शोकाच्च ^{कोपादोषः} भवेत्कोपाच्च ^{कंप} वेपथुः ॥ ६४ ॥ अभि
 चाराभिशापाभ्यां मोहस्तस्माच्च जायेते ॥ भूताभिषंगादुद्वेगो हास्यरोदनं कंपनम् ॥
 ६५ ॥ कामशोकभयादायुः को वाति तत्र ये मत्नाः ॥ भूताभिषङ्गात्कृष्यंति भूतमासा
 न्यत्नदशां ॥ ६६ ॥ दोषो ^१ व्यो ^२ हिते संभूतो ^३ ज्वरो ^४ तस्य ^५ वायुनः ॥ धातुमन्यतमं प्राप्य
 करोति विषमज्वरं ॥ ६७ ॥ यः ^१ स्मोद ^२ विरयत्ता ^३ कोला ^४ च ^५ तो ^६ ह्मा ^७ भ्यां ^८ तथैव च वेगात्तथा
 विषमज्वरं विषमः स्मृतः ॥ सततः सततो न्येद्युः सतीयकं चतुर्थकौ ॥ सततो रसव ^{१५} धातु
 स्थः सततो रक्तधातुर्गो ॥ ६८ ॥ ~~सततो रक्तधातुर्गो~~ विजेयं सौ न्येद्युः पिशिताश्चितः ॥ मे

विर

स

विषजासचप

॥ जया भा श्लेषिक पूर्वशिर सोनिलसंभवः ॥ ७७ ॥ नित्यं मन्त्रं च गुरुक्षः शूनकृतेन सीदति
 ॥ स्रधांगः श्लेषभूयिष्यो नरो वातक्लासकी ॥ ७८ ॥ प्रलिपचिवगात्राणि चर्मरागौरवेण
 च ॥ मेदज्वरविलेपि च मशीतस्यात्यलेपक ॥ ७९ ॥ विदग्धे न्नरसे देहे श्लेषपित्तव्यतस्थिते
 ॥ तेनाधे शीतलं देहं चार्दुमुद्वेगं प्रजायते ॥ ८० ॥ काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेषा चाते व्यवस्थि
 तं ॥ तेनोद्वेगं शरीरस्य शीतलं हस्तपादयोः ॥ ८१ ॥ काये श्लेषा यदा दुष्टं पित्तं चाते व्यवस्थि
 तम् ॥ शीतलं तेन गात्राणामुद्वेगं हस्तपादयोः ॥ ८२ ॥ त्वक्स्थौ श्लेषानिलो शीतमादौ ज
 नयते र्ज्वरं ॥ तयोः प्रशान्तयोः पित्तमंतेदाहं करोति च ॥ ८३ ॥ करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं
 दाहमतीव च ॥ ^{तस्मिन्} ~~पशान्ते~~ पशान्ते त्वि तरो ~~शीत~~ शीतमंततः ॥ ८४ ॥ दावे तो शीतदाहं दीज्व

कृतः

दाहपूर्वकृत्याः शीतपूर्वकृत्या ज्वरलोहो

सिद्धिपूर्वकृत्याः शीतपूर्वकृत्या ज्वरलोहो
 रुन्धो

सप्तमः सर्गः ॥ १ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

पिण्डको द्वेष्टनंत द्वाष्टमृत्पुत्रीपत्नी. ऊष्मानदीर्घविसेषोत्तानः स्या
न्नामगेज्वरः ३

श्रीनृसिंहनाथजींसां सुखसाधनः

नि.दा.

रौसंसर्गजौस्मृतौ ॥ दाहपूर्वस्तयोः कष्टमुखसाध्येतरश्चयः ॥ ८५ ॥ सुतः ताहृदयोक्तेराः स

दण्डं चोचको ॥ रसस्ये तु ज्वरे लिंगं दैव्यं चाप्युपजायते ॥ ८६ ॥ रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहः ८७

आ गं मं नं णं न्या

द्विनिविधमौ ॥ प्रलापः पितृकातद्वारक्तपापेज्वरेनरागम ॥ ८७ ॥ भृशंस्वेदस्तृषामूर्च्छाप्रला

पञ्चदशवच ॥ दौर्गंध्यागे च को ग्लानिर्मेदस्थे चासहिष्णुता ॥ ८८ ॥ भेदोऽप्यंशूजं न चा

साविरेक स्तुतिरेव च ॥ विक्षेपरांचगात्राणां मे तर्ह स्थिगतेज्वरे ॥ ८२ ॥ तमे प्रवेश

नंदि का का स रौ तं व मि स त था ॥ अ न्त र्दृ शो म हा ध्या सो म र्म द्दे द ध म ज्जो ॥ ६० ॥ शे फ

निर्गुणपुरुष

दिव, ले ७ सं. मो. ५५५

三

सः सन्ध्यानामोक्षः शुभस्य विशेषतः ॥ मरणाप्राप्त्या तत्र शुभस्थानगते चरे ॥ २१ ॥

परत्ताञ्जितः सा मासमेदोगतश्च यः ॥ आस्थिमज्जातदृढशुक्रस्थो हि न जीवती ॥ २२ ॥ राम

^{बा. पि. क. वा. पि. क.}
^{स्वभावोत्पत्तिः क्रमेण}
 वर्षागिरद्वसंतपुवाताद्यैः प्राकृतः क्षमात् ॥ वैकुण्ठो नः सङ्गः साध्यः प्राकृतश्चानिन्नोद्भवः ॥ २३ ॥
 वर्षासुमारुतोद्भवः पित्तश्लेष्मान्वितं ज्वरम् ॥ कुर्यात्पित्तं च शरदितस्य चानुबलः कफः ॥ २४ ॥
 तत्पृक्कृत्याविसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भवम् ॥ कफो वसंते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ २५ ॥ का
 लेयथास्य सर्वेषां पृष्टं त्रिद्विरेव च ॥ निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयिता ॥ २६ ॥ अंत
 र्दाहौ विकल्पापलापश्च समनं भूमः ॥ संधिस्थि शूलमश्नो दोषवर्चो विनिग्रहः ॥ २७ ॥
 अन्नवर्गस्य लिङ्गानि ज्वरस्येतानि लक्षयेत् ॥ सन्नापो ह्याविको वा ह्यस्तृप्तिनां च सार्द्धवत् ॥ २८ ॥
 ॥ २८ ॥ बाहिर्वर्गस्य लिङ्गानि मुखसाध्यत्वमेव च ॥ आलापसेको हृत्प्रास हृदया शुद्धिरो च
 काः ॥ २९ ॥ तदालम्बाविपाकास्यैव संगुहगात्रता ॥ शुन्नाशो बहु मूत्रं च सव्यता बलं न

सि. रा.

८

ज्वरः ॥१००॥ आमज्वरस्य लिङ्गानि न दृष्टान्न च भेषजम् ॥ भेषजं ह्यमदोषस्य भूयो जनयति
ज्वरम् ॥१०१॥ शोधनं शमनीयं च करोति विषमज्वरम् ॥ ज्वरवेगे अधिकत्वात् प्रापः श्व
सनं भुमः ॥१०२॥ मलप्रवृत्तिरुत्केशः पच्यमानस्य लक्षम् ॥ शुभ्रसामतान् घृत्तं च गन्धाराणां
ज्वरमादुर्वम् ॥१०३॥ दोषप्रवृत्तिरुत्साहो निगमज्वरलक्षसम् ॥ स्वासो मूर्च्छा रुचिस्थितिः
स्तज्जातीसारविदूहा ॥१०४॥ हिक्का कासो गभेदश्च ज्वरस्योपपन्नो दृश्यः ॥ स्वासातीसारमूर्च्छा
च मूत्रकृच्छ्रमसंज्ञिता ॥१०५॥ ज्वरे स विषमेष्वेते पंचासाधो उपपन्नाः ॥ क्लमवत्त्वल्गदोषेषु ज्व
रसाधो नुपपन्नाः ॥१०६॥ तैतुभिर्वहुभिर्जातो वलिभिर्वहुलक्षणाः ॥ ज्वरपाराणां तद्वद्व्युत्थी
धूमिदियनाशनः ॥१०७॥ ज्वरक्षीणास्य भूतस्य गंभीरो दैर्घ्यसात्रिकः ॥ असाधो बलवान्य

तमः

८

कैकशः सर्वसः आपिद्योषैः शोकेनाज्यः पृथुः आमेन चोत्तः ॥ १२१ ॥ हन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्राच
 सादानिजसंनिगोधः ॥ १२२ ॥ विट्संगमाभानमथाविपाकोभविष्यतस्तस्यपुरसरारिणः ॥ १२३ ॥
 अरुणोफेनितंरुक्षमन्यमन्यमुर्दुमुर्दुः ॥ सकृदामंसरुकरावेमारुतेनातिसार्यते ॥ १२४ ॥ पिता
 यीतनीलमालोहितंवातृस्नामूर्द्धादाहपाकोपपन्नः ॥ शुक्लंसादुंशेषाणांशेषमिश्रंविश्रंरीतं
 हृष्टरोमामनुषः ॥ १२५ ॥ वराहसैरुमांसांबुसदृशं सर्वरूपिणः ॥ कदुसाध्यमतीसारं विद्यादोषत्रयो
 ड्वं ॥ १२६ ॥ तैलेभावेशोचतोऽप्यशनस्यवाष्पावैवह्निमादिश्रजंतो ॥ कोष्ठं गत्वाक्षोभयेत्तत्पर
 त्रैतञ्चावत्ताकाकरोति प्रकाशः ॥ १२७ ॥ निर्गच्छेद्देविदुमिश्रं स्य विदुनिर्गंधं वागंधवद्वातिसार
 ॥ शोकोत्पन्नोऽपिश्चिकित्सातिमाचंगोवैद्यैः कष्टस्यः प्रदिष्टः ॥ १२८ ॥ अन्नाजीर्णात्पुटुताक्षोभ

नि. द.

१०

येतः कोष्ठदोषां धातुसंघातमलाश्च ॥ नानावरान्नैकशः सारयन्ति शूलोपेतं षष्ठमेन वदन्ति ॥ १२२ ॥
संस्पृष्टमेभिर्दोषैस्तु यत्तममुनिमञ्जति ॥ पुरीषं ह्यदुर्गन्धिपिष्टिलं चामसंज्ञते ॥ १३० ॥ एतान्येव
तुलिंगानि विपरीतानि यस्य वै ॥ लाघवं च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् ॥ १३१ ॥ पक्वं जांबवसंका
शं यक्ष्ण्डनिभं तं ॥ घृततैलवत्तामग्जावेशवारपयोदधि ॥ १३२ ॥ मांसधावनतो यो भं कृष्मनी
लाहगाप्रभम् ॥ मेचकश्चिगधकश्चैरचंडिकोपगतं घनं ॥ १३३ ॥ कुरापां स सुतुंगा भंडुर्गन्धि कथि
ते बहु ॥ तृणा राहतमः स्वासहि जायास्त्रीधि शूलिनं ॥ १३४ ॥ समुच्छीरति संसाहयुक्तं पक्वं वली
गुदं ॥ प्रलापयुक्तं च भिषग्वर्जयेदति सारिणम् असंघृतगुदं क्षीणं शूलान्मानमुपदुतम् ॥
१३५ ॥ गुदे पक्वे गतोष्णं सारिणमुत्सृजेत् ॥ स्वासश्च पिपासा त्रैक्षीणां चरनिपीडितं

१३६ ॥

समः

१०

विशेषेणानरं वृद्धं मतीसारो विनाशयेत् ॥ शोधं शूलं चरतुष्मा वासं कासमोचकम् रुद्धिहिक्का
 चमूछी च दृष्टी सारिणं तप्तयेत् ॥ १३७ ॥ हस्तपादगुली संधिपाको मूत्रविनिग्रहः ॥ पुरीषस्योद्वेग
 क्रांती वमरगायां सारिणं ॥ १३८ ॥ पित्तहेतियदा त्वर्थं दुव्यापश्चात्तिपैत्तिके ॥ तदोपजायते भीक्षोर
 क्रांती सार उन्वगाः ॥ १३९ ॥ क्षेपकः ॥ दोषलिगे नमतिमानसं संगतं तत्र लक्षयेत् ॥ वायुः पृष्ठे दोषनिचि
 तं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ॥ १४० ॥ प्रवाहो ल्यं बहु शो मत्वा क्रं प्र वाहिकां तां प्रवदंति न
 जाः ॥ प्रवाहिका वातकृता स शूलपित्तासदा हासकफा कफा च ॥ १४१ ॥ स शो शिर्तं स च तः स्ने
 ह रुक्ष प्रभवासतात् ॥ १४२ ॥ तासां मती सारवदादिशे च्छलिगं क्रं चामविपकतां च ॥ क्षेपका ॥ स्ने
 ते रक्ते पुरीषे च वायुना विट् विसंज्ञिके ॥ १४३ ॥ निर्वीर्यं हि केति विज्ञाता या फेनाभा प्रवर्तते ॥ आमो परि

शोनि

नि. दा.

११

गातेयस्तु दीपे गनावुपविश्यते ॥ १४४ ॥ सपिच्छं च सरुजं निर्विगंधं पुनः पुनः ॥ अस्यां शंखं च मलयं
च विचंद्रं सप्रवाहिकं ॥ १४५ ॥ दाहवेपथुं गन्धमानं तृष्णासा च विपर्यया ॥ यस्यां चारं विना मूत्रं सम्य
कं वायुश्च गच्छति ॥ १४६ ॥ दीपान्नेनैव पुकोष्ठस्थितं सत्योदरं मय ॥ ज्वरातीसारयो रूक्षे लक्षणां य
त एथ कथं कथं ॥ १४७ ॥ तस्मात् ज्वराति सारस्य तेन नात्रोदीतं पुनः ॥ क्षेपकं ॥ संभो वेपथुं गन्धमान
मुष्णं गात्रं विपर्ययः ॥ १४८ ॥ गता पुष्पमति सारे ब्रंजना न्युपलक्षयेत् ॥ १४९ ॥ ॥ इति अतीसार
प्रवाहिकादि निदानं ॥ ॥ अथ ग्रहणी निदानम् ॥ अतीसारे निवृत्ते पित्तं दाग्नेरहिताग्निः ॥
क्षयः संहृषितो वह्निर्गुह्यो मन्दिष्यते ॥ १५० ॥ ग्रहणीं बलमग्निर्हिसचापि ग्रहणी चितः ॥ त
स्मात्संहृषितो वह्निर्गुह्यो संपुड्यते ॥ १५१ ॥ एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थं मूर्ध्नि ते ॥ सा दुष्का बहु

रायः

११

शोभुक्तमाममेवविमुंचति ॥ १५२ ॥ यकंवासरुजंप्रतिमुहुर्वहुमुहुर्द्वे ॥ ग्रहणीरोगमाहुस्तमा
युर्वेदविदोजनाः ॥ १५३ ॥ नाभेरुपरीग्निलेनोपलब्धोपदृहिता ॥ षष्ठीकलापित्तधरायापूर्वस
मुदाहृता ॥ १५४ ॥ यकामासयमध्यस्थाग्रहणीसापकीर्तिता ॥ अयकंधारयत्यन्नेपकंसृजतिचापो
व ॥ १५५ ॥ पूर्वरूपंतुतस्येदत्तद्वाल्नसंबलक्षयः ॥ ~~प्रसिद्धाग्रहणीरोगमाहुस्तमा~~
विंदाहोन्नसपाकश्चिगात्कायस्यगौरवं ॥ १५६ ॥ कटुतिक्तकषायातिरुक्षसंडुषभोजनैः ॥ प्रसि
तानशनात्यधवेगनिग्रहमेथुनैः ॥ १५७ ॥ मारुतःकुपितोवहिसंछाद्यकुरुतेगदान् ॥ तस्यान्नेपच्यते
उत्खंसुक्षपाकंरवागता ॥ १५८ ॥ कंठास्यशोषोक्षुब्धमातिसिरंकरागोःस्वनः ॥ पार्श्वोरुवंक्ष
साग्नीवाहगभीक्षाविश्वचिका ॥ १५९ ॥ हृत्पीडाकार्षिदौर्वल्यंबैरसंपरिकविका ॥ गृहिःसर्वसा

नि.दा.

१२
क. दू

नां च मनसः सदने तथा ॥ १६० ॥ जीर्णो जीर्यति चाध्माने भुक्ते वा स्यात्सुपेति च ॥ स वातगुल्महृद्दोग्
प्रीहाशं कीचमानवः ॥ १६१ ॥ चिरादुःखं दुर्वैकृतं आमंशवृफेन वतः ॥ पुनः स्तेजोद्वर्चः कासश्चासादितो
नित्यात् ॥ १६२ ॥ जीर्णो जीरा विदास्वप्नक्षाराद्यैः पित्तमुल्बरां ॥ आप्रावयदुं त्यनलं जलं तप्तमिवानलं
॥ १६३ ॥ सो जीर्णो पीतनीलाभं पीताभः सार्यते दुर्वै ॥ सधूमेद्वारहत्कंठदाहकचित्तुर्दितः ॥ १६४ ॥
गुर्वतिस्त्रिगुधशीतादिभोजनादतिभोजनात् ॥ भुक्तमात्रस्य च स्वप्नात् हंत्यग्निं कुपितः कफः ॥ १६५ ॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृत्कासः क्षुधोचकौः ॥ मुखं लेपोथमाधुर्यकासो वनपीनसाः ॥ १६६ ॥
हृदयं मन्यते स्नानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥ दुष्कोमधुर उद्गारः सदनं स्त्रीषु हर्षणं ॥ १६७ ॥ भिन्नास
श्लेष्मसंस्पर्शगुरुवर्चः प्रवर्त्तनं ॥ अकृशस्यापि दौर्बल्यमालस्यं च कफात्मकं ॥ १६८ ॥ पृथग्वा

पुनः

रामः

१२

तादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गासमागमे ॥ त्रिदोषं गृहणीरोगं तस्य वक्ष्यामि लक्षणां ॥ १७० ॥ अत्रं कृज न मा ।
 लसं दोर्वल्यं सदनं भवेत् ॥ दुर्वचनं सितं स्निग्धं सकटी वेदनं शक्तेत् ॥ १७१ ॥ आमं बहु सपैच्छिन्नं स
 शब्दं सदनं ॥ पक्षा न्मासा द्दशा हा द्वा द्वा द्दशा हा दि मुञ्चति ॥ १७२ ॥ दिवा भवति संतापो रात्रौ शान्ति
 व्रजत्यपि ॥ दुर्विज्ञया दुर्निवागा चिरकालानुवंधिनी ॥ १७३ ॥ सा भवेदा मवातेन संग्रहात् गृहणी मता ॥
 लिङ्गे रसाध्ये गृहणी विकारो यस्ते रती सारगंदो न सिध्यत् ॥ १७४ ॥ वृद्धस्य नूनं गृहणी विकारो हत्वा तन्तं
 नो न विवर्त्तते च ॥ संसृष्ट व्याधयो यस्य प्रतिलोमानुलोमगाः ॥ १७५ ॥ आपन्नं गृहणी रोगः सार्धं
 मासं न जीवति ॥ स्वपत्नः पार्श्वयोः शूलं गलज्जलघटधनिः ॥ १७६ ॥ वदंति यद्विषाये त्रयं साध्यं
 गृहणी मादं ॥ १७७ ॥ ॥ इति गृहणी निदानं ॥ ॥ अथाशो निदानं ॥ ॥ एतद्योषे सम

नि. दा.

१३

सैश्च शोणितासहजानि च ॥ अशंसिषट्प्रकाराणि विद्याद्द्वलत्रये ॥ १७८ ॥ दोषास्त्वग्मांसमे
दांसि संदूष्य विविधा कृतीन् ॥ मांसं कुरानपा नादौ कुर्वत्यशंसिता न जायते ॥ १७९ ॥ कषायकटुतिक्ता
निरुक्षशीतलघूनि च ॥ शोको वा तातपस्यशो हेतुर्वा तार्शसां मतः ॥ १८० ॥ कटुम्ललवणो र्द्वानिव्या
यामान्या तप्यपुमा ॥ देशकालावशिशोरो कोधो मद्यमसूयनं ॥ १८१ ॥ विद्या हि तीक्ष्णमुद्दमं च सर्वं
पानान्तमेव ज्ञेयं ॥ पित्रो ल्वणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरशसां ॥ १८२ ॥ मधुरस्निग्धशीतानि ॥ लवणा
म्लगुरुणि च ॥ अव्यायामदिवा त्वप्रशय्यासनसुखे रतिः ॥ १८३ ॥ प्राग्वा तसेवा शीतो च देशकाला
वचितनं ॥ श्लेष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत्कारणमशसां ॥ १८४ ॥ हेतुलक्षणा संसर्गा विद्याद्द्वे दोषा ल्वणा
नि च ॥ १८५ ॥ वातश्लेष्मो ल्वणान्याहुः शुक्ला रणशंसिता द्विदुः ॥ १८६ ॥ प्रश्नावीणि तथार्द्राणि र

रामः

१३

मिद्यंते पीडुस्त्रिग्वत्तगादयः ॥ २ ॥ संसृष्टलिंगाः संसर्गान्निचयात्सर्वलक्षणाः ॥ सर्वैः सर्वात्मकां न्या
दुर्लक्षणेः सहजानिच ॥ ४ ॥ रक्तोत्तराणां गुदे कीलाः पिप्पलाकृतिसमन्विताः ॥ वटपुरोहसदृशा गुजा वि
दुमसन्निभाः ॥ ५ ॥ तेत्यर्थे दुष्टमुष्मे च गाढविदूषणीदिताः ॥ श्रवन्तिसहस्रांस्तस्य चातिप्रवर्तना
त ॥ ६ ॥ मेकाभः पीडते दुःखे शोणितक्षयसंभवैः ॥ हीनवर्गा वलोत्साहहृत्तो जाः कलुषेण्डिय ॥ ७ ॥
विदूष्यावकठिनरुक्षमधोवायुर्नवर्तते ॥ तनुचारुणावर्गचक्रेनिलचासृगर्शसां ॥ ८ ॥ कषू
रुगुदश्रुत्तं च दोषव्ययदिचाधिकं ॥ तत्रानुबंधोवातस्य हेतुयदिचरुक्षसां ॥ ९ ॥ शिथिलं च
तपीतं च विदूस्त्रिग्वत्तगुरुशीतलं ॥ यद्यर्शसां घनचासृकतुमत्यां दुपीडिले ॥ १० ॥ गुटसयिष्ठं
स्तिमितं गुरुस्त्रिग्वत्तकारसां ॥ श्लेष्मानुबंधो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥ ११ ॥ पंचोत्सासास्त

नि. द.

१५

पिन्नं कफो गुदवलि च ये ॥ सर्वं प्रकुप्यंति गुदजाना समुद्रवे ॥ १२ ॥ तस्मादंशी सिद्धुः स्यान्निबहु
त्याधिकराशि च ॥ सर्वदेहोपतापी निपायः कृद्गुतमानि च ॥ १२ ॥ वाद्याया तु वलौजा तान्येकदेशे
षोल्बलानि च ॥ अंशी सि मुखसाध्या निनचिरोत्पतितानि च ॥ १४ ॥ हृद्गुजानि द्वितीयायां वलौ
या न्याथितानि च ॥ कृद्गुसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सरापि च ॥ १५ ॥ सहजानि त्रिदोषागि यानि च
भ्यंतगं वलिं ॥ जायंते अंशी सि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निदिशि त ॥ १६ ॥ शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पाद
समन्विते ॥ याप्यंते दीप्रकायाग्नेः प्रतापे याततो न्यथा ॥ १७ ॥ हस्ते पादौ गुदे नाभौ मुखे वृषगायोस्त
था ॥ शोफो हृत्पाश्वर्ध्वशूलं च रस्यासाध्या शोसो हिसः ॥ १८ ॥ हृत्पाश्वर्ध्वशूलसंमो हृद्द्विचो गस्यगो
रवं ॥ तस्माद्गुदस्य पाकश्च निहंत्य गुदजातुरं ॥ १९ ॥ तद्वारोचकश्चूलार्त्तमतिप्रसूतिशो गितं ॥

रामः

१५

कोफोतीसारसंयुक्तमर्शसिक्शययंतितं ॥२०॥ मे^{प्रा}द्युद्विषपिवक्ष्यंतेयथास्वंनाभिजानितु ॥ गंडपदा
स्वरुपाणिपिछित्त्वानिमृद्दनिच ॥२१॥ व्यानोऽगृह्णित्वाश्वेषाणां करोत्यर्शस्त्वचोवह्निः ॥ कीलाप
मस्थिरवरंचर्मकीलचतंविदुः ॥२२॥ वातेनतोदपासुष्यपित्तादसितरक्तता ॥ श्लेष्मणास्निग्धता
तस्यानथितत्त्वसंवर्णाता ॥२३॥ अर्शसंप्रसूमेयत्नमाशुर्कुर्वीतबुद्धिमान् ॥ तान्याशुहिगुदंवद्ध्वा
कुर्युर्वहुगुदोदरम् ॥२४॥ ॥ इति अर्शनिदानम् ॥ ॥ अथ अजीर्णनिदानम् ॥ ॥ मे
दस्तीक्ष्णोऽथविषमः समश्चेतिचतुर्विधः ॥ कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरातनः ॥२५॥
विषमोवातजान् रोगान् स्तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ॥ करोत्यग्निस्तथा मंदोविकारान् कफसंभवा
न् ॥२६॥ समासमाग्नेरशितामात्रासंम्याग्विपच्यते ॥ स्यात्पित्तैवमंदानेर्विषमाग्नेश्च देहिनः ॥२७॥

नि. दः

१६

कदाचित् च ते सम्यक् कदाचिन्मविमच्यते ॥ मात्रातिमात्रा न्यासितासुखेयस्य विप्रच्यते ॥ २८ ॥ तीक्ष्णा
ग्निरितिते विद्यासमानिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ कफे क्षीणे यद्यपि तत्संस्थाने माहता नुगं ॥ २९ ॥ तीक्ष्णां ग्नि
रितिते विद्यां संमं ग्निः श्रेष्ठ उच्यते ॥ तीव्रं प्रवर्धयत्यग्निं तदा ते भस्मकं वर्धते ॥ तृट्वा हस्वांसमूर्द्धा
द्यावाधयोत्यग्निं संभवाः ॥ ३० ॥ पत्का न्नमाशुधात्वादीन् संक्षिप्य नाशयेत् कुर्वे ॥ क्षेपकाः ॥ अ
संविदं ध्वं विष्टं कफपित्तानि त्रैविभिः ॥ ३१ ॥ अजीर्णं केचिद्विच्छति चतुर्थं रसशेषतः ॥ अ
जीर्णं यच्च संकेचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ॥ ३२ ॥ बद्धं तिष्ठेच्छाजीर्णं प्राकृतप्रतिवासरं ॥ अजी
र्णं ज्ञायते रोगस्तस्मादुक्षेदजीर्णं कं ॥ ३३ ॥ अत्यंतुपानादिष्वमाशनाच्च संधारणात्त्वप्रविपर्यया
च्च ॥ कालेपि सात्म्यं लघुचापि भुक्तं मन्त्रं न पाकं भजते न रसः ॥ ३४ ॥ माधुर्यं मन्त्रं गतमासं जीविद

रामः

१६

स्ववचोर्विशीर्णावाक् ॥ ८८ ॥ दीनः प्रश्वसितं चासं दूरादि जायते भृशं ॥ महाश्वातो
पल्लवस्तुक्षिप्रमेव विपद्यते ॥ ८९ ॥ आसोमारुतः भूयिष्ठो महानूर्ध्वस्तथा मतः ॥ ९० ॥
उर्ध्वमाह ॥ ॥ उर्ध्वं श्वसति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः ॥ श्लेष्मावृतमुखश्रोताः कुदु
गंधवहादितः ॥ ९१ ॥ उर्ध्वं दृष्टिविपश्यंश्च विभुजाक्ष इतस्ततः ॥ प्रमुखं चेदनात्रं शुक्ला
त्यो रतिपीडितः ॥ ९२ ॥ उर्ध्वं श्वासे प्रकुपिते सधः श्वातो निरुध्यति ॥ मुखतस्ताम्यतश्चोर्ध्वं
श्वातस्तस्यैव हृत्य सूनू ॥ ९३ ॥ यस्तु श्वसति विच्छिन्नं सर्वं श्वातो न पीडितः ॥ न वा श्वसति दुःखा
न्नेमर्मद्वेदगदितः ॥ ९४ ॥ आनाहस्येदमूर्ध्वोर्ध्वं दृष्टमानेन वस्तिना ॥ विभुताक्षः परिक्षी
राश्च सन्नरत्नैकलोचनः ॥ ९५ ॥ विचेताः परेशुक्लास्तो विवर्णाः प्रलपन्तरः ॥ छिन्नश्वासेन

नी. दा.

२४

२८

विद्विन्मः मशी प्रविजहात्पसून् ॥ २४ ॥ प्रतिलोमं यदा वायुः श्रोतांसि प्रतिपद्यते ॥ ग्रीवा शिरः
असंगत्स श्लेष्मणां समुदीर्य च ॥ २५ ॥ करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा ॥ अतीव तीव्रं
गे च आसं प्राणा प्रपीडिकं ॥ २६ ॥ प्रताम्यति सर्वे गेन तस्याग्निः तेनिरुध्यते ॥ प्रमोहं कासमान
असंगच्छति मुहुर्मुहुः ॥ २७ ॥ श्लेष्मणा मुच्यमानेन भृशं भवति दुःखितः तस्यैव च विमोक्षा
ते मुहुर्लभते सुखं ॥ २८ ॥ तथा स्योधं सते कंठः कच्छुच्छ्रकोति भाषितुः ॥ न चापि निद्रां लभते
शयाने आसपीडितः ॥ २९ ॥ पार्श्वे तस्या वरुणातिशयानस्य समीरणाः ॥ आसिना लभते
सौख्यं उल्लंघे वा भिकाक्षति ॥ ३० ॥ उद्धिताक्षो ललाटेन स्विपता भृशमर्त्तिमान् ॥ मेघां व
शीतप्राग्वातेः श्लेष्मलैश्च विवर्धते ॥ ३१ ॥ विशुष्का स्यो मुहुः आसी मुहुश्चैवाऽवधम्यते ॥ स

रामः

२८

या यस्तमकः श्वासः साध्यावास्थान्नवो स्थितः ॥ २ ॥ ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात्प्रतमकं तु ते ॥
उदावर्त्तज्वरो जीर्णाक्लिभकायनिरोधजः ॥ ३ ॥ तमसावर्धते सार्थं शीतैराशुप्रशाम्यति ॥ मधु
तस्तमसीवा स विद्यात्प्रतमकं तु ते ॥ ४ ॥ रुक्षायामोद्वःकोष्ठे शुद्धो वात उद्दिरयेत् ॥ शुद्धः
श्वासेन सोत्पार्थं दुःखेनांगप्रवाधकः ॥ ५ ॥ हिनस्तिनसगात्राणि न च दुःखं यथेतरैः ॥ न
च भोजनपानानां निरुणाद्युचितं गतिः ॥ ६ ॥ नेन्द्रियाणां व्यथा चापि कांचिद्यथा दृश्ये ह जं ॥ स
साध्य उक्तो वलिनः सर्वेषां व्यक्तलक्षणाः ॥ ७ ॥ वाताधिको भवेत् शुद्धस्तमकस्तकफस्मि
कः ॥ कफवाताधिकं पित्तं संसर्गास्त्रिभुवनसंज्ञकाः ॥ ८ ॥ शुद्धः साध्यतमस्तेषां तमकः कथु उ
च्यते ॥ त्रयः श्वासानसिध्यंति तमको दुर्वर्त्तस्य च ॥ ९ ॥ कामं प्राणाहरारोगावहवो न तु ते

नी. दा.

२६

२८

तथा ॥ यथा श्वासश्च हि काचनिहतः प्राणमाशुर्वै ॥ १० ॥ ॥ इति श्वासनिदानम् ॥ ॥ अ
थ स्वरभेदनिदानम् ॥ ॥ अत्युच्चभाषाया विषाध्ययनाभियातः संदूषणैः प्रकुपिताः पव
नादयस्तु ॥ श्रोतसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः स ॥ ११ ॥ वा
तेन क्लृप्तनयनाननमूत्रवर्चोभिन्नशब्देर्वदति गर्दभवत्स्वनं च ॥ पित्रेन पीतनमनानन
मूत्रवर्चो ब्रूयादुल्लेन सततं परिदृष्टमानं ॥ १२ ॥ कृच्छ्रात्कफेन सततं कफरुदुकंठः स्वल्पं श
ब्देर्वदति चापि टिवा विशेषात् ॥ सर्वात्मके भवति सर्वविकारसंयतं चाप्यसाध्यमृषयः ॥
स्वरभेदमाहुः ॥ १३ ॥ धूयेत वाक् क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च सर्वेषु वापि हतवाक् परिवर्जनीयः
॥ अन्नगतिः स्वरमलक्ष्य दृष्टिरेतामेवेदं च यादृतिदिग्धाय लल्लपालुः ॥ १४ ॥ क्षीरास्य

रामः

२६

वृद्धस्य कस्य चापि चिरोस्थितो यस्य स हो पजाते ॥ मेदः स्थिनः सर्वसमुद्रवाश्च खरामयो योनसः
सिद्धिमेति ॥ १५ ॥ ॥ इति स्वरभेदनिदानम् ॥ ॥ अथ अरोचकनिदानम् ॥ ॥ पृथग्दोषैः
समस्तैश्च तथाप्यागतवाहिये ॥ भवत्यरोचकार्यं च तेषां लक्षणा मुच्यते ॥ १६ ॥ वातादिभिः
शोकभयातिलोभक्रोधैः मनोप्राशनरूपगंधैः ॥ अरोचकाः स्युः परिहृष्टं तव कषायवक्रत्य
मतो निलेन ॥ १७ ॥ कटुमूलमुल्लं विरसंच पूतिपित्तेन विंशाल्पवरांच वक्रं ॥ माधुर्यपैदिल्य
गुरुत्वशैत्यपित्तेन तिक्तास्य विदाहकृत् स्यात् ॥ १८ ॥ अरोचके शोकभयातिलोभक्रोधाद्यह
याशुचिगंधजे स्यात् ॥ स्वाभाविकं चास्य मथाह चिश्च त्रिदोषजे नैकरसभवे तु ॥ १९ ॥ ह
तशूलपीडनयुतं पवनेन पित्रा तत्तृदाहचोषवज्जलंसकफप्रसेकं ॥ श्लेष्मात्सकंच कृत

जेवहु मिश्रविद्यादेगुणमोहजडतामिरथापरंच ॥ २० ॥ प्रतिक्षिपंमुखेचान्नंजंतोनीत्वा
 दतेमुहुः ॥ अरोचकः सविज्ञेयो भक्तद्वेषमतः शृणु ॥ २१ ॥ चिंतयित्वा तु मनसा दत्त्वा श्रु-
 त्वा तु भोजनं ॥ द्वेषमायातियो मिजंतुर्भक्तद्वेषः स उच्यते ॥ २२ ॥ यस्य नान्ने भवेच्छुद्धा सो भ-
 क्तश्चंदन उच्यते ॥ कुपितस्य भयार्त्तस्य यथा भक्तनिरोधजः ॥ २३ ॥ ॥ इति अरोचकादिनि-
 दानम् ॥ ॥ अथ छटिनिदानम् ॥ ॥ ङ्छेद्येषः पृथक् सर्वे विभक्ता लोकादिभिः ॥
 छर्द्येषः पंचविज्ञेयास्तान् लक्षणान्मुच्यते ॥ २४ ॥ अतिद्वैरतिस्निग्धैरह्यैर्लवणैरति-
 ॥ अकाले चातिमात्रे श्रुतथा सात्त्विके भोजनैः ॥ २५ ॥ अमाद्यान्नथोर्द्धगादनीरार्ण-
 वमिदोषतः ॥ नार्याश्चापन्नगर्भायास्तथा तिद्रूतमश्रुतः ॥ २६ ॥ बीभत्सैर्हेतुभिश्चा

न्येडुतमुक्ते शितो वलात् ॥ अंत्यंतामपरीतस्य छेदे संभवो भ्रूवं ॥ २७ ॥ छेदयन्माननं
 वेगैरदयन्गमं नैः ॥ निरुच्यते छेदिरिति दोषो वक्तुप्रभावितः ॥ २८ ॥ हृत्प्रा
 तोद्गारो धौचप्रसेकोत्प्लवशास्यतः ॥ दोषो न्नपाने च भृशं वसीनां प्रलक्षणाः ॥ २९ ॥ हृ
 त्याश्च पीडा मुखशोषशीर्षनाभ्यर्तिका सत्त्वरभेदतो दे ॥ उद्गारश्च प्रचलैतत्प्रेतं वि
 छिन्नं कृच्छं तनुकं कषायं ॥ ३० ॥ कृदुणा चाल्यं मरुता च वेगेनात्तं नित्वा छेदयतीह
 दुःखं ॥ मूर्छापिपासा मुखशोषमूर्द्धताल्वक्षि संतापतमो भुमार्तः ॥ ३१ ॥ पीतं भृशं
 क्षरितं सति क्लृप्तं च पित्तेन वमेत्सदा हं ॥ तडास्पमाधूर्ये कफप्रसेकसंज्ञोऽपि नि
 द्रा रुचिगौरवात् ॥ ३२ ॥ स्निग्धघृणस्वादुकफादिशुद्धं सरोमहर्षोर्लृप्तं रुजं वमेत्तु

नी.दा.

२१

॥ शूलाविषाकारुचिदाहृतुह्नाश्वासप्रमोहयवलाप्रसक्तं ॥ ३३ ॥ रुद्धिस्त्रिदोषालव
गास्तनीलासांडोद्वरञ्जं वमतोत्तरां स्यात् ॥ विट्स्वेदसूत्रां ववहानिवायुः स्रोतां
सिसंरुध्य यदोर्ध्वमेति ॥ ३४ ॥ उत्पन्नदोषस्य समाचितं तं दोषसमुद्भूतं नरस्य कोष्ठा
त् ॥ विरसूत्रयोस्तत्समं गंधवर्णोत्तुष्टश्वासकासात्त्रिभुतं प्रसक्तं ॥ ३५ ॥ पुष्टर्दये दु
ष्मिहातिवेगान्नयादितश्चाशुविनाशमेति ॥ बोभत्सजादोहृदजामजाचयासा
त्स्यजावाक्मिजा तथा हि ॥ ३६ ॥ सापंचमीतांच विभावयेनुदोषोऽभूयेतौ वयथोक्तमा
दौ ॥ शूलहृत्प्रसवकुलाकुमिजाचविशेषतः ॥ ३७ ॥ मिहडोगानुल्येनलक्षणेनचल
क्षिता ॥ क्षीरास्पयादृदिरिति प्रवृत्ता सोपद्रवाशोत्तितपूजयुक्ता ॥ ३८ ॥ सचंद्रिका

रामः

३९

सा

तोषवदंत्यसाध्याध्याचिकिछेनिरुपडवांच॥ कासश्चासो ज्वरो हिक्का तृदनापैचिभ्य-
मेवच॥ हृद्दोगलमकश्चैव जेया छर्देहपडवा॥ ३६॥ ३७॥ इति छर्दिनिदानम्॥ ॥
अथ तृदना निदानम्॥ ॥ भयाक्षयाभ्यां बलसंक्षयाद्वा दुर्ध्वं चितं पिते विवदुनैश्च॥
पित्तसवातकुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जंनयेत्यपासां॥ ३८॥ श्रोतस्त्वपां वा हिषुड
षितेषु दोषैश्च तृक्क भवती हजतोऽपि॥ तिश्च स्मृतास्ताः क्षतं जांचतुर्थि क्षयात्रथात्या
मसमुद्वाच॥ ३९॥ भक्तोद्वासप्रमिकेति तासां निबोधलिंगां न्यनुपूर्वशश्च॥
शुक्लास्पतामाहृतसंभयां स्वेदःस्तथा शंखशिरःसुचापि॥ ४०॥ स्त्रोतो निरोक्षो
विरसंचवक्त्रं शीताभिरद्भिश्च विवदुमेति॥ मूर्छा न विदेष विलापदाहाः पीत्रे

वा

नी. दा.

३३

३२

शरात्वं प्रततश्च शोषः ॥ ४३ ॥ शीताभिनेदमुक्तिरिति कृता च पित्रात्मिकायां परिधू-
पनं च ॥ वाष्पावरोधात्कफसंवृतो ग्नोत्तुल्यत्वात्सेनमभवन्नरस्य ॥ ४४ ॥ निद्रागु-
त्वं मधुरास्यताश्च तद्वत्तद्विदितः शुष्यति चातिमात्रं ॥ क्षजस्य रुस्थो रितनिर्गमा-
भ्यां तद्वत्तद्वत्तद्विदितः शुष्यति चातिमात्रं ॥ ४५ ॥ रसक्षयाद्वाक्षयसंभवात्तयाभिभूते
स्तानिशादिनेषु ॥ पेयीयतांभः सुमुखं नयाति सा सन्निपातामिति केचिदाहुः ॥ ४६ ॥ रसक्ष-
योक्तानि चलशराणितस्याऽस्य शोषेण भिषग्व्यवसेत ॥ विदोषलिंगाससमुद्वाचहृद्भु-
विष्ठीचनसादकैर्त्ति ॥ ४७ ॥ स्निग्धं तथा म्लानं वरां मुक्तेर्वनूमेवाशुत्वां करोति ॥ भव-
ति खलु सोपसर्गात्तद्वत्तद्विदितः शोषितो मता कफा ॥ ४८ ॥ ज्वरमेहक्षयः श्वासकासा-

रामः

३३

० नमो भ्रुयेति सहसा सुखदुःखवयो हृत्तु ॥ सुखदुःखवयो हृत्तु नरः यतति काष्ठवत् ॥ ७

अथ मृष्टदेहिनं ॥ सर्वास्त्वतिप्रसक्तारोगकृशाना तथा वमिप्रसक्तानां ॥ ४६ ॥ पोरपद्व
युक्ता तृष्णामरणाय विज्ञेया ॥ ज्वरो मोहश्च श्वासो वाधिर्यकास एव च ॥ ४७ ॥ बहिर्निर्ग
तजिह्वत्वं संप्रेतेतु पद्व ॥ क्षीरा विभिन्नवधिरं तजर्त्तं विवर्जयेन्निर्गतमाशुजिह्वं ॥ ४८ ॥
सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति ॥ पुनः काश्चितोयं नुतं तृष्णार्दितमादिशेत् ॥ ४९ ॥
॥ इति तृष्णानिदानम् ॥ ॥ अथ मूर्च्छानिदानम् ॥ ॥ क्षीरास्यबहुदोषस्य विरुद्धा
हारसंविनः ॥ वेगाघातादभीघाताद्भिनसत्त्वस्य वा पुनः ॥ ५० ॥ संज्ञाबहसुनाडीषुपिहिता
मृमलादिभिः शोभो मूर्च्छति तामाहुः षड्विधा सा प्रकीर्तिता ॥ ५१ ॥ वातादिभिः शोणि
तेन मद्येन चैव मेव च ॥ सर्वासां पूर्वरूपाणि यथास्वंच विभावयेत् ॥ ५२ ॥ नीलं

करणा यतनेषु ग्राह्येषु भ्यंतरेषु च ॥ निविशंते यदा तदा मूर्च्छति मानवाः ॥ ५३ ॥
विषेणा वा बहुतांशं पित्तं व प्रभुत्वेनावतिष्ठेत् ॥ हृत्प्रीतिं भ्रंशं गृह्णाति संज्ञादोर्वि ॥ ५४ ॥

नी.दा.

३३

वयदित्वा कृष्णमाकाशमथवारुणं ॥ पश्यंस्तमः प्रविशतिशीघ्रं च प्रतिबुध्यते ॥ ५६ ॥
वेपथुश्चागमर्द्धश्च पीडा हृदयस्य च ॥ कार्श्यश्चावाऽरुणो ह्यायामूर्च्छयेवा तसंभवे ॥
॥ ५७ ॥ रक्तं हरितवर्णं वा विद्यतीतमथापि वा ॥ पश्यंस्तमः प्रविशति सत्वे दः प्रतिबुध्य
ते ॥ ५८ ॥ सपिपासः स संतापो रक्तपित्ताकुलेश्वराः ॥ समिन्मवर्चाः पीताभो मूर्च्छयेपि तत्र
संभवे ॥ ५९ ॥ मेघसंकाशमाकाशमावृतं वा तमोद्यते ॥ पश्यंस्तमः प्रविशति चिरञ्च
प्रतिबुध्यते ॥ ६० ॥ गुरुभिः प्रावृतश्चागौर्यथैवाद्दुर्गाचर्मरा ॥ सप्रसेकः सहस्रासो मूर्च्छये
कफसंभवे ॥ ६१ ॥ सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवापरः ॥ सजंतुपातयत्याशुविना
विभत्सचेष्टितैः ॥ ६२ ॥ पृथिव्यं भूतमोरुपं रक्तगंधश्च तन्मयः ॥ तस्मादुक्तस्य गंधेन मूर्द्ध

रामः

३३

तिभुविमानवाः॥ ६३॥ इव्यस्वमावइत्येकेदृष्टायदपिमुख्यति॥ गुरास्तीव्रतरत्वेनस्थितास्त
विषमपयोः॥ ६४॥ नएवतस्मात्ताभ्यानुमोहोत्पातायर्थे रितो॥ स्रग्धांगदृष्टिस्त्वसृजाम्
ॐ स्वासश्चमूर्द्धितः॥ ६५॥ मैघनविलपनशेतेनष्टविभ्रांतमानस॥ गात्राणिविक्षिपन
भूमौजरायावन्नयातितर॥ ६६॥ वेपथुत्वप्रतदनाः सुस्तमश्चविमूर्द्धितः॥ वेदितव्यंती
व्रतरंयथास्वविषलक्षणैः॥ ६७॥ मूर्छापित्ततमः प्रायारजपित्तानिलाद्रुमः॥ तमोवातक
फातंदा निद्राश्चेष्टतमोभवाः॥ ६८॥ इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्गौरवं जंभरांकुमः॥ निद्रार्त
स्येवयस्येतेतस्यतंदाविनिर्दिशेर॥ ६९॥ योनायासः श्मोदेहेविवदुश्चासवर्जितः॥ कुमः
तदंतिविज्ञेयइन्द्रियार्थप्रबोधकः॥ ७०॥ आदुर्चर्मावनदुर्वायोगात्रमन्यतेसदा॥ तथा

नी.रा

३६

३८

गुरुशिरोन्यथं गौरवंतविनिदिशेत् ॥ ७१ ॥ पीत्वेकमनिलोद्धासमुदं नरविद्वताननः ॥
यं मुंचति सनेत्राभुंसंभर्तुं सजितः ॥ ७२ ॥ उल्लिख्य नननिर्गदे सुतेकः शीबनेरितं ॥ ह
दयोदेषुनेचास्पतमुत्केदं विनिदिशेत् ॥ ७३ ॥ दोषेषु मदमूर्च्छायां कृतवंगेषु देहिनां ॥
स्वयमेवोपशास्यं तिसन्यासो नौषधैर्विना ॥ ७४ ॥ वाग्देहमनसा च कामाक्षिप्यातिक्लाम
ला ॥ संन्यस्यं त्यक्तं जंतुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥ ७५ ॥ वादित्रगीतानुनयेरपूर्वेर्विस्माद
नेगुप्रफलवधैः ॥ आभिः क्रियाभिश्च नलब्धसंज्ञोत्तानाहलाश्च सनश्च वर्ज्यः ॥ ७६ ॥
॥ इति मूर्च्छाभ्रमविदातं शसत्यासादिनिदानम् ॥ ॥ अथ मदात्ययादिनिदानम्
॥ ॥ ये विषस्यगुणाः प्रोक्तास्ते मद्येऽपि प्रकीर्तिताः ॥ तेन मिथोपयुक्तेन भूतुनिमदा

सनासत्याससत्पलः काष्ठीभूतोऽप्यमलाः प्राणोर्विमुच्यते इति द्रुमुक्तासद्यः फलां क्रिया ॥ ७६ ॥ ४५

रानः

३५

त्ययः ॥ ७० ॥ किंतु मघं स्वभावेन यथैवान्नंतथा स्मृतं ॥ अयुक्ति युक्ते रोगाय युक्ति यु-
क्ते यथा स्मृतं ॥ ७१ ॥ प्राणाः प्राणभृता मन्त्रे तदयुक्ता निहंत्य सून ॥ विषे प्राणा हरंत च
युक्ति युक्ते रसायने ॥ ७२ ॥ केचिदत्र मघगुण कर्माणि पठंति ॥ मघमुत्तं तथा तीक्षा
सूक्ष्मे विषदमेव च ॥ ७३ ॥ रुक्षमाशु करवैव व्यवायि च विकानि च ॥ कर्माणि ह्य
ओष्णाक्षितोपचारं तत्रैक्षया दद्युति मनो गति ॥ ७४ ॥ विशत्यवयवानो क्षमा द्वेष
घातकफशुचनुत ॥ मारुतं कोपयेदोक्षया दाशुत्वा दाशुकारितर ॥ ७५ ॥ हृषदं च व्य
वायित्वा द्विकाशित्वा द्विसर्पति ॥ ओष्णाक्षितोपचारं इत्यनेन पित्तकोपिलं सूचि
तं मनो गति ॥ ७६ ॥ वातून्धात्मिकां करणं प्राप्ति ॥ अवयवान् आत्तरान् ॥ हृदयौज-

त्वा

नी.दा.

उ५

३५

प्रभृतीन् ॥ हर्ष-शोकापनौदलक्षणाः ॥ ननु पुंस्त्वं लक्षणाः ॥ तदम्भरसतः प्रोक्तं ल
पुरोचनदीपनी ॥ ८४ ॥ मयस्य षड्सत्त्वपिव्यक्तो म्लारसमुच्यते ॥ केचित्त्ववराव
र्त्नीस्तरसोस्तस्मादिशति हि ॥ ८५ ॥ विधिना मात्रया काले हि तैरन्नेर्यथा वले ॥
प्रहृष्टायः पिवेन्मद्यं तस्य स्यादनु ते यथा ॥ ८६ ॥ स्त्रिग्वैस्तदन्नेर्मासैश्च भक्ष्यैश्च सह से
विते भवेदायुः प्रकर्षाय वजायोपचयाय च ॥ ८७ ॥ काम्यतामनसे क्लृप्ते जे विक्रम
स्वच ॥ विधिवत्सेव्यमाने तु मद्यसन्निहिताश्रयाः ॥ ८८ ॥ बुद्धिस्मृद्विधीतिकरः
मुखश्च पातान्ननिदरतिवर्द्धनश्च ॥ स्यादगीतस्वरवर्धनश्च प्रोक्तोतिरम्यः प्रथमो
मदो हि ॥ ८९ ॥ अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग्विचेष्टः सोऽन्मत्तलीलाकृतिरप्रशंसः ॥ आ

रामः

३५

लस्यनिद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन ॥ २० ॥ देहगम्यान्गुहन्मन्ये
 तत्त्वादेहभक्ष्यारिचनकसंज्ञः ॥ ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मदेन तीये पुरुषोऽस्व
 तेन ॥ २१ ॥ चतुर्थे तु मदे मूत्रे भग्नद्विविधनिष्क्रियः ॥ कार्याकार्यविभागां नो मत्ता द
 ष्यपरी मृतः ॥ २२ ॥ को मदे तादृशं गच्छेदुन्मादमिबचा परं ॥ बहुदोषमिवारुतः को
 तारं स्ववशः कृती ॥ २३ ॥ निर्भक्ते मेकां तत एव मद्यं निषेव्य मारापि रुषेणानित्यं ॥
 आपादयेत्कष्टतमान्विकारानापादयेच्चापी शरीरभेदं ॥ २४ ॥ कुंहेन भीतेन पिपा
 सितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ॥ व्यायामभाराध्वपरिक्षतेन वेगावरोधाभिह
 तेन चापि ॥ २५ ॥ अत्यम्लभक्ष्यावततोदरे रासाजीर्णाभुक्तेन तथा बलेन ॥ उद्वेगा

दन

नी. रा.

३६

३६

मितप्रेनचसेयमानं करोति मयं विविधानि कारान् ॥ २६ ॥ पानात्प्रयं परं मूदं पाना
जीर्णमथापि च ॥ पानविभ्रमुमुग्नं च ते षोडश्या मिलक्षरां ॥ २७ ॥ हिक्काश्वासशि
रः कंपपाश्वशूलप्रजागरैः ॥ विद्यादृक्प्रलापश्च वातप्राये मदात्यये ॥ २८ ॥ तृष्णा
दाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः ॥ विद्यादुरितवर्णास्यपित्तप्राये मदात्यये ॥ २९ ॥ छ
र्द्यरोचकहृश्वासतंडास्तेमित्पगौरवैः ॥ विद्याद्वीतपरीतस्य कफप्राये मदात्यये ॥ ३० ॥
जेयस्त्रिदोषजश्चापि सर्वलिङ्गैर्मदात्ययः ॥ द्विदोषसंभवे लिङ्गैर्विजेयस्तद्विदोषजः
॥ १ ॥ श्लेष्मादुर्योगगुरुताविरसास्पताचविरामूत्रसक्तिरथ तं द्विरोचकश्च ॥ लिङ्गं
परस्य तु मदात्ययवदंति तज्ज्ञास्तृष्णारुजाशिरसि संधिषु चापि भेदः ॥ २ ॥ आध्यात्ममु

रामः

३६

ग्रमथचोदिरांविदाहः पानेत्त्वजीर्णसमुपगच्छतिलक्षराणि ॥ हृद्वात्रतोदकफ
संश्रवकंवधूममूर्च्छाचमिज्वरशिरोरुजनप्रदेह ॥ ३ ॥ देषः सुरान्नविकृतेष्वपितेषु
तेषुतंषानविप्रममुशंत्वनिवेदेनधीरा ॥ हिनोतरोरुमतिशीतलमंददाहं तैलपुभा
स्पमपिपानहतं त्यजेत्ते ॥ ४ ॥ जिह्वेष्वंतमसितंत्वथवापिनीलं पीतेचयस्यनयने
रुधिरप्रभेव ॥ हिक्काज्वरोवमथुपाश्च शूलाः कासश्चमावपिचपानहतांभजंते ॥ ५ ॥
इतिमदात्ययादिनिदानम् ॥ ॥ अथदाहनिदानम् ॥ ॥ तीक्ष्णमुष्मपिवेन्मधंदा
हं प्राप्नोतिमानवः ॥ दाहः सप्तविधः प्रोक्तो वैद्यशास्त्रप्रकल्पितः ॥ ६ ॥ त्वचप्राप्रः स्त
यानोष्मापित्तरक्तानि मूर्च्छितः ॥ दाहं प्रकुरुते योरं पित्तवत्तत्र त्रयेषजं ॥ ७ ॥ कृत्स्न

माधनि देहानुगं रक्तमुदितं दहति कुर्वे ॥ संचर्यते त्रुष्यते वाताम्राभस्तामुलोचनः ॥ ८ ॥ लोह
गंधागवदनो बहिने वावकीर्यते ॥ पित्रज्वरसमः पित्रात्तत्राप्यस्य विधिः स्मृतः ॥ ९ ॥ त
३७ स्नानिरोधादव्यातो शिरो तेजः समुद्रुतं ॥ सवास्याभ्यंतरं देहं प्रदहे न्मंदचेतसं ॥ १० ॥
सुशुष्कगलताल्वोष्ठी जिह्वा नितृष्य चेषते ॥ असृजा पूर्णा कोष्ठस्य दाहो गे स्यात्सुद्रुस्त
रः ॥ ११ ॥ धातुक्षयो स्याद्यो दाहः स्वेदो मूर्च्छा तृषान्वितः ॥ क्षामस्वरः क्रियाहीनः स सीदे
इशपीडितः ॥ १२ ॥ क्षतजो भाश्चुतश्चान्यशोचतो वाप्यनेकधा ॥ तेनागं दस्यते जंतु
३७ त्वादाह प्रमोहवान् ॥ १३ ॥ मर्माभिघातजोऽप्यस्ति सोसाध्यः स प्रमोसतः ॥ सर्व एव
विवर्त्याः सुशीतगान्नेषु देहिषु ॥ १४ ॥ ॥ इति दाहनिदानम् ॥ ॥ अथ उन्मादः

रामः

३७

निरानमः ॥ ॥ मरयेत्युद्धतादोषायस्माउन्मार्गमाश्रिताः ॥ मानसोयमतोव्याधिरुन्मा
रइतिकीर्त्यते ॥ १५ ॥ एकैकषः सर्वशश्वदोषैरत्यर्थमूहितैः ॥ मानसेनचदुःखेनेत
पंचविधउच्यते ॥ १६ ॥ विषाद्वतिषष्ठश्चयथास्वतत्रभेषजं ॥ सचाप्रदुस्तुरोम
दसंज्ञाविभर्त्तिच ॥ १७ ॥ भयोद्वेगस्तमः शोषोगात्राणांमुपकर्षणं ॥ अनुत्साहोरुचिश्चा
नेस्वप्नेष्वुषमञ्जनं ॥ १८ ॥ वायुनोन्मादनंचैवभुमक्लमगतस्यच ॥ यस्यस्यादचिरे
शौवउन्मादसोधिगच्छति ॥ १९ ॥ विरुद्धुदुष्प्रशुचिभोजनानिप्रधर्षणंदेवगुरुद्विजा
नां ॥ उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वोमनोनिघातोविषमाश्चचेष्टाः ॥ तैरत्यसत्त्वस्यमत्स्यः
प्रदुष्ठाबुद्धेर्निवासंहृदयप्रदुष्य ॥ त्वातोस्यधिकायमनोवहानिप्रमाहयत्याशुनरस्य

अ वद्व वाक्यं हृदयं वक्ष्ते

नी.दा.

२६

२८

स्य

चेतः॥ २०॥ धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवाश्च पर्याकुलादृष्टि रधीरता च॥ रक्षा ल्पशीतान्न
विरेकधातु सन्यं सामान्य उन्माद गदस्य चिह्नं ॥ २१॥ रक्षा ल्पशीतान्न विरेकधातु क्षणे
पवासे रनिल प्रवृद्धः॥ चिन्तादि दुष् हृदयं प्रदूष्य बुद्धि स्मृतिं चाप्यपहंति शीघ्रं ॥ २२॥
अस्यान हास्यं स्मृति नृ त्यगी तं वा गंग विक्षेप शो रोदनानि ॥ पारुष्य का र्ष्या रु राव रीता
च जी र्शो वलं चानिल ज स्य रूपं ॥ २३॥ जती र्शो क दुःख विदा स्य शीतै र्भोज्यैश्चितं पित्त
मुदी र्शो वेगं ॥ उन्माद मत्तुग्र मना त्मकै हृदि स्थितं पूर्व वद श्रु कुर्यात् ॥ २४॥ अमर्ष
सरं भ विभग्न भावा संतर्जना उभिद व रोगे न्न बोधः॥ प्रछा य शीतान्न जला मिलाषाः पी
ता च भा पित्र कृत स्य लिंगं ॥ २५॥ संपूर र्शो र्मेद विचेष्टित स्य सोष्ण क फो मर्म शि स

रामः

२६

प्रचुडः ॥ बुद्धिस्मृतिचाऽप्युपहंतिचित्तं प्रमोहयन्संजनयेद्विकारः ॥ २८ ॥ वाक्केचि
तंमंदमयेचकश्चनाशिविविक्तप्रियताचनिद्रा ॥ हृदिश्चलालाचवलं च भुक्तेनखा
दिसौत्तयं च कफात्मिके स्यात् ॥ २९ ॥ यसन्निपातप्रभवोतिपोरः सर्वैः समस्तैरपि हे
तुभिः स्यात् ॥ सर्वाणि रूपाणि विभर्त्ति तादृक् विरुद्धं नैष ज्ञयविधिर्विवर्ज्यः ॥ ३० ॥
चौरैर्नरेण्डुपुहैररिभिस्तथान्यैर्विनासितस्य धनबाधवसंक्षयाद्वा ॥ गाढक्षते
मनसि च प्रिययारिरंसोऽजीयेत चोत्कटतरो मनसो विकारः ॥ ३१ ॥ चित्रं वृवीति
हि मनो नुगतं विसंज्ञो गायत्यथो हसति रोदीति चापि मूढः ॥ रक्तेक्षणा हतवलेन दि
यभा सुदीनः स्थावाननो विषकृतेन भवेद्विसंज्ञः ॥ ३२ ॥ अवाङ्मुखश्चोत्मुखो वा

नी. रा. सीरामासंबलो नरः ॥ जागरुको ह्यसंदेहमुन्मादेन विनश्यति ॥ ३१ ॥ ॥ इति उ
 ३४ न्मादनिदानम् ॥ ॥ अथ भूतोन्मादनिदानम् ॥ ॥ अत्यर्थं वा विक्रमवीर्यचे
 को ज्ञानादि विज्ञानबलादि निर्यः ॥ उन्मादकालो नियतं स्पृष्टो भूतो त्पे मुन्मादमुदाह
 रंति ॥ ३२ ॥ संतुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो निस्तंडो नापी ॥ तेजस्वी स्थिरनयनो
 वरप्रदाता वृक्षरोणभवति चंदेव भूतजुष्टः ॥ ३३ ॥ संखेदी हि जगुरुदेवदोषवक्त्रा
 जिह्वारोणविगतभयो विमर्गदृष्टिः ॥ संतुष्टो न भवति चान्नपानजातैर्दुष्कात्मा भ
 वति संदेव शत्रुजुष्टः ॥ ३४ ॥ हृष्टात्मा पुलितवनांतरोपसेवी स्वाचारप्रियपरिगी
 तगन्धमाल्यः ॥ नृत्यै प्रहसति चारुचाल्यशब्दगन्धर्वग्नहपरिणीडितो मनु।

अथ

तमः

३५

मोक्षविधिमुतविकारनिमुनिनोभसमतिनिष्ठोतिशूरः॥६॥
कोधोवाविपुलवलोनिमाविवादिशोवदिद्रुवेतिनसराक्षसाभिजुष्टः॥
य्य॥३५॥ताम्राक्षःप्रियतनुस्तवस्वधारीगंभीरोदुतगतिरत्यवाकसहिधुः॥ते
नस्वीवदतिचकिददामिकस्मेयोयक्षग्रहपरिपीडितोमनुष्य॥३६॥प्रेतानांसदि
शतिसंस्तरेषुपिराडान्शान्तात्माजलमपिचापसव्यवस्थः॥मांसेषुस्तिलगुडपा
यसाभिकामस्तद्रुक्कोभवतिपितृग्रहभुजुष्टः॥३७॥यसूर्याप्रसरतिसर्ववत्क
राचित्तस्किरीषोविलिहतिजिह्वातयेव॥कोधालुर्गुडमधुदुग्धपायसेषुर्वि
जेयोभवतिजुजंगमेनजुष्टः॥३८॥उध्रस्तःकशपरुषच्चिरपुलापीदुर्गधो
भशमशुचिस्तयापिलोलः॥बद्धाशीविजूनवनांतरोपसेवीव्याचेकन्रध
मतिरुदन्पिशाचजुष्टः॥३९॥स्थूलाक्षोदुतमदनःसफेनलेहीनिद्रालुःपा

नी.रा.

५९

ततिचक्रं पते च योति ॥ यश्चादिदिरदनगादि विच्युतः स्यात्सोसाध्यो भवति तथा च
 यो दर्शये ॥ ४० ॥ देवग्नहाः पौराणि मास्यमसुराः संध्ययोरपि ॥ गन्धर्वाः प्रायशाः
 च स्यायक्षाश्च प्रतिपद्यतः ॥ ४१ ॥ पितरः कर्णक्षेत्रेऽप्युः पंचम्यामग्निचौरगां ॥
 रक्षोरात्रौ पिशाचाश्च तुर्दं र्णा विशंति हि ॥ ४२ ॥ दर्पणादौ यथा द्वायाशीतो
 संप्रसारितो यथा ॥ स्वमणिं भास्करा र्चिश्च तथा देवदेहधक् ॥ ४३ ॥ विशंति हे
 नच दृश्यंते ग्नहास्तद्वद्वरीरिणो ॥ प्रविश्यायुशशिरैरिपीडां कुर्वन्ति देहिनां ॥
 ॥ ४४ ॥ ॥ इति भूतोन्मादनिदानम् ॥ अथ अपस्मारनिदानम् ॥ ॥ चिं
 ताशोकादिभिर्दोषाक्रोधाहृष्टातसि स्थिता ॥ कृत्वा स्मृतेरपद्यं समपस्मारपकुं

४०

रामः

५०

वर्ते ॥ ४५ ॥ वातपित्तकोफैः सर्वैर्दोषैः सस्याञ्चतुर्विधैः ॥ तस्य प्रवेशः संरंभो दोषो
ढेकः रुतस्मृतिः ॥ ४६ ॥ अपस्मार इति जो योगो दोषो रश्चतुर्विधः ॥ हृत्कंपः शून्य
तात्वे दोष्मानं मूर्च्छा प्रसूढता ॥ ४७ ॥ निनोदो शश्चतस्मिन् भविष्यति भवंत्यथा ॥ च
कंपते प्रदर्शेदं तान् कोफेनां ह्यसीञ्च सत्यपि ॥ ४८ ॥ परुषाणां कृष्णानियस्येदुपा
शि चानिलात् ॥ पीतफेनां गवक्राक्षः पीतासृग्नूपदर्शनः ॥ ४९ ॥ सलह्मो ह्मा
निलव्याप्लो कदर्शि च पैत्तिकः ॥ शुक्लफेनां गवक्राक्षः शीतहृष्ठां गजो गुरुः ॥ ५० ॥
पश्येत् शुक्लानिरुपाशि श्लेष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ सर्वैरेभिः समं स्ते श्लिगैर्जय
स्थिदोषजः ॥ ५१ ॥ अपस्मारः स चासाध्यायः शीराश्चानवश्चयः ॥ प्रत्युरंतं तु व

नी.रा. ऊशः क्षीरां प्रचलितकुर्वं ॥ ५२ ॥ नेत्राभ्यां च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥
प्रक्षाहाद्वादशाहाहमासाहा कुपितामलाः ॥ ५३ ॥ अपस्माराय कुर्वन्ति वेगकं
४९ चिदर्थोत्तरं ॥ देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित् ॥ शरदि प्रविरोहति त
था व्याधिसमुद्भव ॥ ५४ ॥ ॥ इति अपस्मारनिदानम् ॥ ॥ अथ वातव्याधि
निदानम् ॥ ॥ शक्त्यनुप्रसक्त्याथ ज्वरादौ प्रतिपद्यते ॥ सर्वव्याधिनिदाने
४९ वा वातव्याधि निरूपणं ॥ ५५ ॥ रुक्षशीतलघुलघुन्नव्यवायाति पुजागरैः ॥ वि
षमादुपचास च्छ्वासास्तृक् आवरादपि ॥ ५६ ॥ लघुघनमप्रवनात्पथ्यव्याया
मातिविच्छेदितैः ॥ वातूनोत्तं शयाच्चिंताशो करोगाति कर्षणात् ॥ ५७ ॥ वेग

रामः

४९

ता

तात्

संधारणादमादभिघाटं नोजनात् ॥ मर्म ~~ध~~ धाँडं नोष्ठाश्च शीघ्रयानातिसेवनात् ॥
 ॥ ५८ ॥ देहे स्त्रोता सिरिक्ता निपूरयित्वा निलोबली ॥ करोति विविधान्व्याधीन सर्वा
 गैकांगसंश्रयान् ॥ ५९ ॥ अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतं ॥ आत्मरूपं तु
 यद्यस्मिन् क्रमपायो लघुता पुनः ॥ ६० ॥ संकोचः पर्वणस्तनो भंगोः स्फुराद्यं वरणा मपि
 ॥ रोमहर्षः प्रलापश्च पाणि पृष्ठशिरोग्रहः ॥ ६१ ॥ पांज्यपांगुल्यकुब्रत्वं शोषांगाना
 मनिदता ॥ गर्भशुक्ररजो नाशः कंपनं गात्रमुपता ॥ ६२ ॥ शिरोनासाक्षिजे नूराणां
 ग्रीवायाश्चापि हुँडनं ॥ भेदस्तोदातिराक्षेपो मोहश्चायास एव च ॥ ६३ ॥ एवं विधा
 निरुपाणि करोति कुपितो निलः ॥ हेतुस्थानविशेषाच्च भवेदोगविशेषकृत ॥ ६४ ॥

नी. रा.

४२

वायुरामाशये कुटुः छर्षादीन कुरुते गदान् ॥ तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्के निग्रहो मूत्रवर्च
सोः ॥ ६५ ॥ वर्ध्म हृदो गगुल्माशः पार्श्वशूलं च मारुते ॥ सर्वांगकुपिते वा ते गात्रस्फुर
राभंजनं ॥ ६६ ॥ वेदनाभिः परीतस्य स्फुटं तीवा स्य संधयः ॥ ग्रहो विरामूत्रवातानां शू
लाध्मानाश्मशर्कराः ॥ ६७ ॥ जघोरुत्रिकपाश्वे पुरोगाशोको गुदे स्थिते ॥ रुक्पाश्वे दि
रहन्नाभौ तदेनाद्वारविश्रुचिकाः ॥ ६८ ॥ कासः कंठास्य शोषश्च श्वासश्चामाशये स्थि
ते ॥ पक्काशयस्थोऽत्र कृजं शूलोदोषो करोति च ॥ ६९ ॥ कटुमूत्रपुरीषत्वं मानाहन्ति
कवेदनां ॥ शोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्यात्कुटुः समीरणाः ॥ ७० ॥ त्वगूक्षास्फुटिता तु प्रा
कशाकृष्णा च नृयते ॥ श्वातं न्यते सरागा च पर्वतकृत्वगते निले ॥ ७१ ॥ जालस्य श्वा

रामः

४३

स्वात्संज्वरेऽसंगतेनिले ॥ रुजस्तीव्राः ससंतापो वैवरापि कृशतारुचिः ॥ ७२ ॥ गात्रे वा
हं विभुक्तस्य स्तंभश्चासंगतेनिले ॥ गुर्वंगं तु द्यते स्तब्धं दंडमुष्टिस्तथा ॥ ७३ ॥ सरुक्
श्रमितभृत्यर्थं मांसमेदो गतेनिले ॥ नेदोस्थिपर्वरां संधिः शूलं मांसवलक्षय ॥ ७४ ॥ अ
स्वप्नसततारुक्चमज्जास्थिकुपितेनिले ॥ सिपुं मुंचति वध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा
॥ ७५ ॥ विकृतिजनयच्चापि शुक्रस्यः कुपितो निलः ॥ कुर्याद्विरागतः शूलं शिराकुच
नपूरणं ॥ ७६ ॥ सवाह्याभ्यंतराभ्यामाख्यी कुत्तुत्वमेव च ॥ सर्वांगैका गरोगांश्च कुर्या
त्सायुगतो निलः ॥ ७७ ॥ हंति संधिगतः सधीन् शूलं शोफो करोति च ॥ प्रारोपित्ता वृ
ते हृदि दाहश्चेवोपजायते ॥ ७८ ॥ दोर्वल्यं सदनं तं द्रावैरस्य च कफात्मके ॥ उदानेपि

मा० ५० ति० तसंयुक्तेदाहोसुर्द्धाभमक्तमः ॥ ७६ ॥ अस्वेदहर्षोमंदाग्निः शीतताचकफावृते ॥ स्वेददाहो
४३ सुर्द्धासुः समानेपित्तसंयुते ॥ ८० ॥ कफेनसंगोविरामुत्रेगात्रहर्षश्चजायते ॥ अपांतेपि
तसंयुक्तेदाहोसोरक्तमूत्रता ॥ ८१ ॥ अधः कार्येगुरुत्वं च शीततांचकफावृते ॥ व्यानेपित्ता
वृतेदाहोगात्रविशेषराक्तमः ॥ ८२ ॥ स्रभतोदंडकश्चापिशोफशूलकफावृते ॥ यदातुधम
नीः सर्वाः कुपितोभ्येतिमारुत ॥ ८३ ॥ तदाक्षिपत्याशुकस्मिर्मुकुटेहंवाह्यरः ॥ मुहुर्मुहुस्तस्य
४३ शेषादाशेषकश्चित्स्मृतः ॥ ८४ ॥ कुहः स्वेकोपनेर्वायुः स्थानादूर्ध्वप्रवर्धते ॥ पीडयन्नुदयं
गत्वाशिरःशरवौचपीडयेत् ॥ ८५ ॥ धनुर्वन्नमयेत्तस्मात्तारापाक्षिपन्मोहयेत्तथा ॥ सकृच्छु
दुद्धसेच्चापिस्तब्बासोबानिमीलकः ॥ ८६ ॥ कपोतइवकजेच्चनिःसंज्ञः सोपतत्रकः ॥ दृष्टिं

रामः

४३

स्तभ्यसज्जोचरुत्वाकैठेनकजति॥हृदिमुक्तेनरःस्वास्थ्यायातिमोहंवृतेपुःत॥८७॥वायु
नादारुणांप्राङ्गरेकेतदपतानकं॥कफावतोभृशवायुस्ताखेवयदितिष्ठति॥८८॥त्वदं
डवत्स्थंभयतिअजुदंदापतानकः॥धनुस्त्वूल्यंनमेद्यसुसधनुस्तेभसंज्ञकः॥८९॥अगु
लीगुल्फजठरहृदक्षोगलसंश्रितं॥स्नायुःप्रतानमनिहोयदाक्षिपतिवेगवान्॥९०॥
विष्टश्चाक्षस्तज्वतनुभग्नपार्श्वःकफेवमनश्चभ्यंतरंधनुरिवपदानस्येतिमान्त्वः॥त
दांसोभ्यंतराग्रामंकुरुतेमारुतेबली॥९१॥वाह्यस्त्रासुप्रतानस्थोवाह्याग्रामंकरोतिच
॥ब्रमसाधिवुधाःप्राङ्गःकटीपाश्वोरुभंजने॥९२॥कफपित्ताचिंतोवायुर्वायुरेवचके
वले॥कुर्यादाक्षेपकत्वंन्यंचतुर्थमभिधातजे॥९३॥गर्भयातनिमित्तश्चशोणित्ता

नी. दा.

४३

४४

तिष्ठवाच्चयः॥ अभिघातनिमित्तश्चनसिध्यंत्यपतानकः॥ गह्रित्वाहुतनोर्वायुः शिरः
स्नायुर्विशोष्यच॥ पक्षमन्यतमहति संधिर्वध्वान्निमोक्षयन्॥ कृद्वोर्दुकायस्तस्य स्या
दकर्मणो विभेदन॥ २४॥ एकांगरोगांतं केचित् न्येयपक्षवधं विदुः॥ सर्वांगरोगात
हञ्च सर्वकार्यं श्रिते निले॥ २५॥ दाहसेतापमूर्च्छासुवायोपि त्तसमन्विते॥ शैत्यशो
फगुरुत्वानितस्मिन्नेव कफावृते॥ २६॥ शिरोनासौष्ठचिवुकललाटे क्षरासंधिगः॥
शुद्धवान्तेहते पक्षं कृदुसाध्यतमं विदुः॥ २७॥ साध्यमन्येन संसृष्टमसाध्यं ये हेतुकं
॥ शिरोनासौष्ठचिवुकललाटे क्षरासंधिगः॥ २८॥ उच्चैर्वाहति तथार्थत्वादतः क
ठिना निवा॥ हसतो जंभूरास्यभारादिष्वमशापिनः॥ २९॥ अर्दयत्यनिलो कक्रमर्दि

मा

रामः

४३

तेजनयत्यपि ॥ वक्रो नवतिवक्रार्धग्रीवाचाप्यप्रवर्तते ॥ १०० ॥ शिरश्चलति वा
 क्तगोनेत्रादिना च वैकृतं ॥ ग्रीवात्त्रिभुजकंदं तानां तस्मिन्याश्चैव वेदना ॥ १ ॥ तमर्द्धि
 तमिति पादुव्याधिं शारदाः ॥ वातातिक्कफाच्चेव त्रिविधा स्यात्समासतः ॥ २ ॥ लाला
 तिस्रवरांकेपः कुररां हनुसग्रहः ॥ वेष्टयोः श्वयथुः शूलमर्द्धिते वा तजे भवेत् ॥ ३ ॥
 पीतमंगं च रंजीत्वापि तजे मोहघुषने ॥ गंडे शिरसि मंन्यायां शोफस्तं भक्कफात्मा
 के ॥ ४ ॥ भाविनो लक्षरां तस्य वै पथुर्नेत्रमाविलं ॥ क्षीरा स्याति मिषाक्षस्पृशक्ता
 व्यक्तभाषिराः ॥ ५ ॥ न सिध्यत्यर्द्धिते गाढं त्रिवर्षं वै पनस्य च ॥ गंतं वेगे भवेत्स्थस्थं स
 र्वेषां क्षेपकादिषु ॥ ६ ॥ जिह्वा तिलेषना तुष्कं भक्षणादभिघाततः ॥ कुपितो हनु मू

नी. दा

४५

४५

लस्यसंश्रित्वानिलो हनु ॥ ७ ॥ करोति विवृतास्यत्वमथ वा संवृतास्यता ॥ हनुग्रहः सतेन
स्यात्कृच्छ्राच्चर्वराभाषणो ॥ ८ ॥ दिवा स्वप्नासनस्यानविवृतोर्ध्वनिरीक्षितैः ॥ मंन्यास्तं मं प्र
कुरुते स एव शेषमरावृतः ॥ ९ ॥ वाग्वाही निशिरासंस्थो जिह्वास्तं भयते निलः ॥ जिह्वास्तं भः
सतेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ १० ॥ रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्ध्वधराः शिराः ॥ रुक्षाः
संवेदनाः रुक्षाः सोसाध्यस्यात् शिरोग्रहः ॥ ११ ॥ फिककूर्वकूटिपेष्टोरुज्जानुजंघापूत्रमा
तः ॥ गृध्रसीस्तं भक्तो दैर्गृह्णाति तं स्पृष्टं मुहुः ॥ १२ ॥ वाता हात कफान्नेडिगौरवारोच
कान्विता ॥ वातजायां भवेतो दोदेहस्यापि प्रवृत्ता ॥ १३ ॥ जानुकद्युसंधीनां पुररांस्त
वता भृशं ॥ वातश्चेष्टोद्वायां तुल्यमित्यवहिमाद्वं ॥ १४ ॥ तदा मुखप्रसेकश्च भक्तः

रामः

४५

द्वेषस्तथैव च ॥ तलप्रत्यंगुलीनां याकंडरावाहुषतः ॥ १५ ॥ ज्ञेयः क्रोषु कशीर्षस्तथ
लः क्रोषः कशीर्षवत् ॥ वायुः कघोस्थितः सत्कूकेडुरामाक्षिपेद्यदा ॥ १६ ॥ खंजस्तदाभ
वेतजंतुपंगुसंक्षोर्द्वयोर्वधात् ॥ प्रकामनेयैतैश्च खंजन्निवचगदति ॥ १७ ॥ कला
यखंजेतं विद्यान्मुक्तसंधिप्रबंधनं ॥ रुक्मीदेविषमेन्यस्तेश्च मातृवाजायेतैयदा ॥ १८ ॥
वातेनगुल्फमास्थित्यतमाहुर्वातकंटकः ॥ यादयोः कुरुतेदाहं पिता स कसहितोति
लः ॥ १९ ॥ विशेषतश्चक्रमरात्पाददाहंतमादिशेत् ॥ हृष्येतेचररेणयस्यभवतश्च
प्रसुप्रवत् ॥ २० ॥ पादहर्षः सविज्ञेयः कफवातप्रकोपजः ॥ अंसदेशस्थितोवायुः शो
षपित्वा सर्वंधने ॥ २१ ॥ शिरोश्चाकुच्यतत्रस्थोजनप्रत्यववाहुकः ॥ आहत्यवायुः सक
वाहो कर्मक्षयं विधाचीतिनिगद्येते ॥ वातशोणितजः शोफो गाउमद्योमाहाहज ॥ ६

नी दा

२६

४६

फोधमभिः शब्दवाहिनीः ॥ २२ ॥ नरान्करोत्यक्रियन्कान्मूकमिस्मिन्नागइदम् ॥ अधो
यविदनायातिवर्चामूनाक्षयेत्योता ॥ २३ ॥ भिन्दतीवगुदोपस्थसातूनीनामनामत ॥
गुदोपरथोस्थिताचेवप्रतिलोमं प्रधाविता ॥ २४ ॥ वैगैः यकाशययातिप्रतूनीतिचत्स
चाते ॥ साठोपमत्कग्ररुजमाध्मानमुद्धरं नृशं ॥ २५ ॥ आध्मानमितिजातियात्वारवातमि
दे रोधज ॥ विमुक्तपार्श्वहृदयंतैर्वामाशयांलिते ॥ २६ ॥ प्रत्याध्मानविजानीयात्क्वप्याकु
लितानिले ॥ लाभेरधस्तात्सजातः सचारीयदिवाचलः ॥ २७ ॥ अष्टीलाबहुनोग्नेथिमू
र्ध्मायतमुन्नतं ॥ वातष्टीलां विजानीयादहिर्माग्निरोधिनी ॥ २८ ॥ एतामेवरुजायुक्ता
वातविरागूत्ररोधिनी ॥ प्रत्यष्टीलांमितिबदेज्जठरेतिर्यगुन्धिता ॥ २९ ॥ मारुतेविगुणोव

रामः

४६

सौम्यसम्यग्प्रवर्त्तते ॥ विकाराविविधा अपि पतिलोमे भवन्ति हि ॥ ३० ॥ सर्वाङ्गकम्पः
 शिरसो वायुर्वपुः सङ्गः ॥ खलीनुपादजं यो रुकर भूत्वा वमोऽतिनी ॥ ३१ ॥ अधः प्रति
 हतो वायुश्चेष्मणामारुते नवाः ॥ करोत्युद्गारवाहुत्पमूर्धुवातः स उच्यते ॥ ३२ ॥ स्थान
 नामानुरूपैश्चलिंगैः शेषान्निर्दिशेत् ॥ सर्वेष्वपि च स सर्गाच्चित्ताद्यैरुपलक्षयेत्
 ॥ ३३ ॥ हनुस्तंभार्दिताक्षेपाः पक्षाद्यातापतानकाः ॥ कालेन महता द्यानां यत्राश्रियमि
 वानवा ॥ ३४ ॥ नवान्चलवतश्चेतान्साधयेन्निरुपद्रवान् ॥ विसर्पराहरुक्ते गमूर्च्छा
 रुच्यग्निमार्दवैः ॥ ३५ ॥ क्षीणामासवलं वाताघ्नंति पक्षववाद्यः ॥ शून्यं सप्रवचं भग्नं
 कषाध्माननिनिपीडितं ॥ रुजार्तिमंतं च नरवातव्याधिर्विनाशयेत् ॥ अथाहता गति
 वौहो कर्म दंष्ट्राः रीतिश्चैव तिनिशयेत् ॥ ॥ वंति शो तं जः शो के जं नु

॥ ३० ॥ सर्वाङ्गकम्पः
 ॥ ३१ ॥ अधः प्रति
 ॥ ३२ ॥ स्थान
 ॥ ३३ ॥ हनुस्तंभार्दिताक्षेपाः
 ॥ ३४ ॥ नवान्चलवतश्चेतान्साधयेन्निरुपद्रवान्
 ॥ ३५ ॥ क्षीणामासवलं वाताघ्नंति पक्षववाद्यः

माधव

४७

४७

पस्यस्थानस्य प्रकृतौ स्थितः ॥ ३७ ॥ वायुः स्यात्तोषिकं जीवेद्यतरो गः समाः क्षतः ॥
 इति वातव्याधिनिदानं ॥ ॥ कृतं तावत्समासेन वातव्याधि निरूपणं ॥ वातव्याधिप्रसे
 गेन वातरक्तं निरूपणं ॥ ३८ ॥ लवणा मृकटु क्षारस्निग्धो ह्नाजीर्ण भोजनैः ॥ फ्लिन्न शुष्का
 वुजानूपमासपिराणा कसूलकैः ॥ ३९ ॥ कुलस्य मांनिष्पावशा कादियललेक्षुभिः ॥ दध्या
 रनालसौ विरासुक्ततक्रमुरासवैः ॥ ४० ॥ विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवा स्वप्नप्रजागरेः ॥ प्रा
 यशः सुकुमाराराणां मिथ्याहारविहारिणां ॥ ४१ ॥ स्थूलानां सुखिनां चैव कुप्यते वात
 शोणितं ॥ हस्त्यश्वापैर्गन्धतश्चास्त्रतश्च विदास्यन्ने संविदा हासनस्य ॥ ४२ ॥ कृतं र
 क्तविदहत्या शुद्धं सस्ती प्रपादयोश्चिप्यते तु ॥ अन्ये च वायुकोपं यातः कारणैः से

रामः

४७

वितैः स्वेः ॥ ४३ ॥ तीक्ष्णो ह्नामृक्षारशाकादिभोज्यैः संतापोद्यैर्भूयसांसेवितैश्च ॥ क्षिपे
रक्तं दुष्टिमायाति तवायोर्मार्गं सरुसांध्याशुपातः ॥ ४४ ॥ क्रुद्धोत्यर्थं मार्गरोधात्सवायुर
रक्तं दिक्कंदृषयेदक्तमाशु ॥ तसंपृक्तं वायुना दूषितं तस्यावल्यादुच्यते वातरक्तं ॥ ४५ ॥
तद्वद्विषं तदूषितेनासृजाक्तं श्लेष्मादुष्येदूषितेनासृजाक्तः ॥ स्पर्श्यादिगैतोदनेदप्र
शोषस्वाधोयेतौ वातरक्तेन पादौ ॥ ४६ ॥ पिक्तासृग्ग्यां मुग्धदाहौ भवेतामत्यर्थो ह्योरक्त
शोफो मृदूच ॥ स्वेदोत्यर्थं नवाकार्यं स्पर्शात्तत्वं क्षतेति रुक् संविशेथिल्यमालस्यं स
दनं पिडिकोद्गमः ॥ ४७ ॥ जानुजंघोरुक्तायं सरुस्रपादाग्नसंधिषु ॥ कडस्फुरणानि स्तोद
नेदगौरवसुप्रता ॥ ४८ ॥ नेदः संविषुरुक् भूत्वा भूत्वा नश्यति यासकृत् ॥ वैवरांयं मडलो

ता

मा.ध.

४६

४८

तन्निवास्वुकपूर्वलक्षणां ॥ ४६ ॥ वाताधिके विकेतत्र शूलस्फुरता तोदनं ॥ शोफस्फुर
धक्कमत्वं स्यावतावृद्धिस्तनये ॥ ४७ ॥ वमनं गुलीसधिनासको चोष्णमहोतिरुक् ॥ शी
तदेषात्पशो योस्तभवेपपुसुप्रयः ॥ ४८ ॥ रक्ते शोफोतिरुक् तोदस्तामुः चिमिचिमायते ॥
स्निग्धं हृक्षैः शर्मनैतिकंडलेदसमन्वितं ॥ ४९ ॥ पित्ते विदारः समो हस्वेदो मूर्छा मद्
सतद् ॥ तृणाक्षमत्वे रुग्णं हृक्षोः पाको भृशो यता ॥ ५० ॥ कफे स्तेमित्यगुहतां
प्रिस्निग्धत्वशीतता ॥ कंडर्मदा च रुक्कहृदे सर्वलिंगं तुल्यं करोति ॥ ५१ ॥ त्यादयो मूलमा
स्थायकरा चिदुत्तयो रपि ॥ आस्वेर्धिषमिबक्रुदुतदेहमनुसर्पति ॥ ५२ ॥ आजानुस्फु
रितेयश्च प्रभिन्ने प्रलुते च यत् ॥ उपदेवैस्तयञ्जुष्टे प्राणामांसक्षयादिभिः ॥ ५३ ॥

तामः

४६

वातरक्तमसाध्यस्याद्याप्यसम्बसरोभिते ॥ अथप्रारोचकत्वासमासकोथशिरोग्रहः ॥ ५७ ॥
संमूर्छामंदरक्तकृच्छ्रजेरमोहप्रवेपकाः ॥ हिक्कापांगुल्यवीसर्पघादतोदधुमक्तमाः ॥ ५८ ॥
अगुलीवक्रतास्फोटदाहमर्मग्रहावुदाः ॥ एतेरुपडवेर्युक्तमोहेनैकेनवापियत ॥ ५९ ॥
ति० वातरक्तमसाध्यस्याद्याप्यसाध्यस्यान्निरुपडवे ॥ ६० ॥
यकदोषानुगंसाध्यंनवयाप्यहिदोषजे ॥ त्रिदोषजंमसाध्यंस्याद्यस्येतस्युपडवाः ॥
॥ ६१ ॥ इतिवातरक्तनिदानं ॥ ॥ वातव्याधिप्रसंगेनवातरक्तेनिरूपिते ॥ वातव्या
धिप्रश्रुतत्वादुरुस्तमोनिरूप्यते ॥ ६२ ॥ शीतोह्नद्वसंशुक्लगुरुस्निग्धैर्निषेधितैः ॥ जी
र्णाजीर्णौतथायासेःसशोभस्वप्नभारैः ॥ ६३ ॥ सश्लेष्ममेदःपवननासंस्थैर्यथैवचिंतं ॥ अथ

ति ४१

५९

आ

मा. ५.

भूयेतरंदोषमूरुचिष्यते ॥ ६४ ॥ सकूरुणीनिप्रपूर्यातः शंशास्तिमितेनच ॥ तदाकफा
चितावूरुस्तिम्बोशीतावचेतनौ ॥ ६५ ॥ परकीयाविवगुरुस्यातामतिभृशंव्यथौ ॥ व्यानांसम
४६ दस्तेमित्यतंद्राद्वीरुचिज्वरैः ॥ ६६ ॥ संयुतौपादसदनकक्षोररागुप्रिभिः ॥ तमूरुस्तंभीमि
त्याडराख्यावातमथापरे ॥ ६७ ॥ प्राग्रूपंतस्यनिडातिव्यानस्तिमितताज्वरः ॥ रोमहर्षीरुचि
४८ द्दिजंघोर्बोःसदनतथा ॥ ६८ ॥ वातशक्तिभिरज्ञानात्तस्यस्यात्स्मेहनापुनः ॥ पादयोः
सदनसुप्रिः कक्षादुदुरगांतथा ॥ ६९ ॥ जंघोरुग्नानिरत्यर्थसंस्तज्जानाहवेदना ॥ पादंच
बाधतेनेस्तशीतस्पर्शनेवेतिच ॥ ७० ॥ संस्थानेचलनेगत्यापीडनेचायनीवृत् ॥ अंतो
नेयोहिसंनग्नारुपादौचमन्यते ॥ ७१ ॥ यदादाहात्तिनोदांतीवेपनः पुरुषोभवे

राम

४६

त॥ उरुस्ते भस्त्रादाह न्यासाधयेदं न्यथान्वं ॥ ७२ ॥ ॥ इत्थं स्तंभनिदानं ॥ ॥ वि
रुद्धाहारचेष्टस्य मंदोने निश्चलस्य च ॥ स्निग्धं नुक्त्तुवतो सन्तं व्यायामं कुर्वतस्तथा ॥
॥ ७३ ॥ वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थर्निप्रधावति ॥ तेनात्यर्थं विदग्धो सौधमा^{नि}
भिः प्रपद्यते ॥ ७४ ॥ वातपित्तकर्फैर्भूयो दूषितः सो न्नजोरसः ॥ स्मोतोऽस्य भिष्यंद
यति नानावर्णोऽति पिच्छलः ॥ ७५ ॥ जनयत्यग्निदोर्बल्यं हृदयस्य च गौरवं ॥ व्या
^मधिनामाश्च योऽल्पोऽसंजोतिदारुणः ॥ ७६ ॥ अजीर्णाच्च रसो जातः संचितः संक्र
मेण वै ॥ आमसंज्ञां सत्वमते शिरोगात्ररुजाकरः ॥ ७७ ॥ युगपत्कुपिता वेतोऽत्रिकसंधि
प्रवेशकौ ॥ स्तब्धं च कुरुते गात्रमामवातः स उच्यते ॥ ७८ ॥ संन्याष्टकठिजानुत्रिकसं

निःश

५०

५०

धीचिकुचयन् ॥ सशब्दः लज्जगात्रश्चामवातसञ्च्यते ॥ ७६ ॥ जठरानर्तदोर्वल्याद
विपक्वश्चपोरसः ॥ आमससंमीकोदेहे सर्वदोषप्रकोपकः ॥ अंगमर्दोरुचिस्तृणाचाल
संगौरवञ्जरः ॥ अपाकः शून्यतागानां आमवातस्य लक्षणां ॥ सकष्टः सर्वरोगाणां पदाप्र
कुपितो भवेत् ॥ हृत्पादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसंधिषु ॥ ८२ ॥ करोति सरुजं शोफपत्रदो
षः प्रपद्यते ॥ स देशोरुज्यते तथैव्याविदुश्च वृश्चिकैः ॥ जनयेत्पित्तग्नौ दोर्वल्यं प्रसेका रुचि
गौरवं ॥ ८३ ॥ साहसं निवेरस्य दाहं च कर्जतां ॥ ८४ ॥ कुक्षौ कठिनतां शूलतथा निद्रा वि
पर्ययं ॥ तद्दुर्द्विभ्रममूर्च्छाश्च हतग्रहं विद्विबंधतां ॥ जाड्यां च कजमानाहं कण्ठं श्यानानु
पडवान् ॥ पित्तात्सदाहरागं वस्तु शूलं पवनानुगं ॥ ८८ ॥ स्तिमितं गुरुकंडूचकफगु

मु३

रामः

५०

५०

कात

पृतमादिशेत् ॥ एकदोषानुगासाध्यो हि दोषोपायमुच्यते ॥ ८७ ॥ सर्वदेहचरुशोफः
सकृदुःसन्निपातिकः ॥ ॥ इत्यामौ निदानं ॥ ॥ शूलस्पवातप्राधान्याद्वातव्याधौ निरूप्य
ते ॥ प्रसंगश्च तज्जंतोस्ततः शूलं निरूप्यते ॥ ८८ ॥ दोषोऽप्यथ कसंमस्तामदं देः शूलो
पथा भवेत् ॥ सर्वेषु ते शुभ्रलेषु प्रायेण पवनप्रभुः ॥ ८९ ॥ व्यायामघ्नानादतिमैथुंश्च प्रजा
गरास्थीतजलानुपानात् ॥ कलायमुक्ताडकिंकोरदूषादत्यर्थरुक्षाध्यशनाभिघातात् ॥
॥ ९० ॥ कषायतिक्तातिविरूढकान्तिविरुद्धवल्लूरकशुक्लशाकात् ॥ विद्वश्शुक्रमूत्रानिलवे
गरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभाषात् ॥ ९१ ॥ वायुः प्रवृद्धोजनयेद्विशूलं हृत्पास्विपृष्ठत्रि
व कंलिदेशे ॥ जीरोऽपि दोषे च घनागमे च शीते च कंपसमुपैति मातुं ॥ ९२ ॥ मुहं मुञ्चोपशम

पा. ध. व.

५९

प्रकोपौ विद्धात संस्तं न न तो द नै दे ॥ सखेदनाभ्यंजनमर्दनायेः स्निग्धोदनभोज्ये च शमं प्र
याति ॥ २३ ॥ क्षारातितीक्ष्णो दन्तविदाहि तैलपिरापाकनिष्पावकुलस्थपूषेः ॥ कर्तृत्वेनो
विदसुराविकारैः क्रोधानल्लायासरविप्रतापैः ॥ २४ ॥ ग्रांम्यातिर्योदशने विदग्धैः पित्तं प्र
कुप्याशु करोति शूलं ॥ तरामोहदाहार्त्तिकरं हिताभ्यां सखेदमूर्द्धाभ्रमघोषयुक्तं ॥ मध्यं दि
ने कुप्यति चार्धरात्रे निदाघकाले त्यये च ॥ शीते च शीते समुपैति शीतं सुखादुशीते रपि भो
जने च ॥ २५ ॥ आनूपवारिजकिलाटपयोविकारैः नासेक्षुपिष्ठवृक्षरातिलशालीभिः ॥
अन्यैर्वल्गासर्जनैर्करति हेतुभिश्च श्लेष्माप्रकोपमुपगम्य करोति शूलं ॥ हृत्प्रासकाससदना
रुचिसंप्रसेके रामा ब्रूयात्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वे ॥ नृत्ते सदैव हिरजं कुरुते तिमात्रसू

गो

जलदा

कु रामः

५९

र्थोदयेचशिशिरेकुसुमागमेच॥सर्वेषुदोषेषुचसर्वलिङ्गविंद्याद्विषकसर्वनवंहिशूलं॥
सुकषमेतंविषवज्रतुल्यंविबर्जनीयंअवदंतितज्ञाः॥२२॥आद्योपहृत्प्रासवमीगुरुत्वं
स्त्वमित्यमानाहकस्यकप्रसक्तैः॥१००॥कफस्त्वलिङ्गेनसमानलिङ्गसामोद्वंशूलमुदाह
रति॥हिदोषलक्षणेरेतैर्विंद्याशूलंहिदोषजं॥१॥वस्तौहृत्कठपाशेषुसशूलःकफवा
तिकः॥कुक्षौहृन्नाभिमध्येतुसशूलःकफोपेत्तिकः॥२॥नवरदाहकुरोद्योरोविज्ञेयोवात
पेत्तिकः॥एकदोषोथितःसाध्योऽक्षुसाध्योहिदोषजः॥३॥सर्वदोषोथितोद्योरस्त्वसा
ध्योभूर्युपद्रवः॥वेदनातिभूषामूर्धाआनाहोगोरवारुची॥४॥कासश्चासौचहिकाच
शूलस्योपद्रवाःस्मृताः॥॥इतिशूलनिदानं॥॥स्वेर्निदानैःप्रकुपितोवायुःसन्निहि

र

नी. रा.

५३

तत्तदा ॥ ५ ॥ कफपित्तसमाहृत्य शूलकारी भवेद्वली ॥ भुक्ते जीर्यति यद्बुलं तदेव परिणा
मजे ॥ ६ ॥ तस्य लक्षणा मप्येत समासेन विधीयते ॥ आध्मानाद्येप विरामसूत्र विवंधारति
वेपने ॥ ७ ॥ त्तिग्धो द्योयशम प्रायं वाति कलशये निषक ॥ दृष्ट्या सा हारति स्वेदे कद्वला
वरोत्तरं ॥ ८ ॥ शूलं शीतशम प्रायं पैत्तिके लक्षये दिषक ॥ इति हस्त्रा शसं मोहः स्वल्प रुक
शीर्ष संतति ॥ ९ ॥ कटुतिक्तो पक्षांते च तत्र ज्ञेयं कफात्मकं ॥ संस्पृष्ट लक्षणा बुद्ध्या हि दोषं पा
रि कल्पयेत् ॥ १० ॥ त्रिदोषजमसाध्यं स्यात्क्षी रा मोसं बलानलं ॥ संस्पर्शान्निवशमनिभू
लं स्यात्तज्जिह्वि ॥ ११ ॥ त्रिदोषोऽप्यधैः शातं शूलं ता निपातिकं ॥ जीर्णं जीर्यं तपनी रो वा
यद्बुलमुपजायते ॥ १२ ॥ यथा पथ्य प्रयोगे रोगो न्य भोज्येन वा पुनः ॥ न शसं याति निय

रामः

५३

तमो

मासो न्नद्वयद्वयः ॥ १२ ॥ सकष्टो न्नद्वयः केचिज्जरति च तद्विदुः ॥ अनाहो गौरवं दृदि
 ज्वरस्तस्मात् रुचिभ्रमाः ॥ १३ ॥ कृशत्वं बलूहानि वेदनातिप्रवर्त्तनं ॥ उपद्रवादशैवेतेषां
 त्पशूलेषनास्तिय ॥ १४ ॥ सोपद्रवो न्यसाध्यः स्यात्कुटुरानिरुपद्रवः ॥ ॥ इति परिणामः
 शूलज्वरतिना न्नद्वयनिर्दीनं ॥ ॥ वातविराजन्त्रजं भाक्क्षवोद्गारवर्मी द्वियैः ॥ १५ ॥ कु
 त्तस्माद्गारनिद्राणां व्यत्योदावर्त्तसंभवः ॥ वातमूत्रपुरीषाणां संगो ध्मानकमोरुजा ॥ १६ ॥
 जठरे वातताश्चान्ये रोगाः स्फूर्वरत्ननिग्रहात् ॥ आद्येषु शूलौ परिकर्त्तिका च संगः पुरीषस्य स
 थोर्ध्ववातः ॥ १७ ॥ पुरीषमास्यादथवानिरेति पुरीषवेगाभिहितेनरस्य ॥ वस्तिमेहनयोः शूल
 मूत्रकुशिरोरुजा ॥ १८ ॥ विनामो वंक्षरानाहः स्यात्क्षिगं मूत्रनिग्रहे ॥ मन्वागर्लस्तं भक्षिरो

नी.दा.

परे

विकाराः जंभोभियातात्यवनात्मकाः ॥ २० ॥ तथाक्षिनासावदन्मयाश्च भवंति तीव्राः स्रक्कारी रो
गैः ॥ २० ॥ आनंदजं वाप्यथ शोकजं वा नेत्रौ द्रव्यं पापममुच्यते हि ॥ शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवति
तीव्राः सहपीनसेन ॥ २१ ॥ मन्यास्तंभः शिरः शूलमर्दिता र्धावभेदको ॥ इष्टियाणां च दोर्वल्यं क्षीणं
स्याद्विनिग्रहात् ॥ २२ ॥ कंठास्य पूर्णत्वमतीव तीव्रं दः कृजश्च वायोरथ वाप्य बुद्धिः ॥ उद्गारवेगोऽपि हि
ते भवंति जंतोर्विकाराः पवनप्रसूताः ॥ २३ ॥ कंडूकोठारुचिव्यंगशोफपाङ्गाममज्वराः ॥ कुष्ठहृत् ॥
स्रक् चैव रसपि द्द्विनिग्रहागदा ॥ २४ ॥ मूत्राशये वेगुदयोश्च मुखशोफोरुजामूत्रविनिग्रहाश्च ॥
शुक्राशरीतदुर्वर्णं भवेच्च ते ते विकारानि हिते तु शुक्ले ॥ २५ ॥ तदंगमर्दोऽरुचिस्त्रिमास्युषु धामि
याता कृशता यदुच्यते ॥ कंठास्य शोषः श्वराणां वशोऽर्धोऽसृग्नामियात्यत हृदयमथाच ॥ श्वातस्पनि

रामः

परे

आसर्विनिग्नहेराहदोगमोहवथवापिगुल्मः॥जंभागुंदीशिरिरोभिजादेनिद्राभिघाताद
 थवापितंश ॥ २७ ॥ वायुःकोष्ठानुगोरुक्षःकषायकटुतिक्तकैः॥भोजनेःकुपितःसद्यउदा
 वर्त्तकरोतिच ॥ २८ ॥ वातमूत्रपुरीषास्तृकफमेदोवहानिये ॥ स्वात्तास्युदावर्त्तयतिपुरिषंवा
 तिवर्त्तयेत् ॥ २९ ॥ ततोहृत्तिशूलार्त्ताहृत्तासाहृत्चिपीडितः॥वातमूत्रपुरिषाणिक्लेशा
 लभतेनरः॥ ३० ॥ आसकाशप्रतिश्यायदाहमोहलषाज्वरान्॥वमिहिकाशिरोरोगमन
 अवराविभ्रमान् ॥ ३१ ॥ बहूनन्यविश्वलभतेविरान्वाकोपजान् ॥ आमंशकृदनिश्चितं त
 क्रमेणभूयोविवर्द्धविगुणानिलेन ॥ ३२ ॥ पवर्त्तमानंनयथास्वमेतंविकारमानाहमुदा
 हरंति ॥ तस्मिन्भवत्यामसमुद्भवेनुलषाप्रतिश्यायशिरोविदाह ॥ ३३ ॥ आमाशयेशूलम

संशु

उ३

नी.स. थोगुत्तत्वं हत्तं भनो ज्ञारविद्यातनेच ॥ संभ. कथी पृष्टपुरीषमूत्रे शूलोपमूर्द्धाशकृतश्च
दिः ॥ ३४ ॥ श्रौपकाशयजे भवति तथालसोक्तानि चलक्षरानि ॥ तस्मादिदं ते परित्तिष्ठं क्षीरां
पृष्ठ शूलरूपदुत ॥ ३५ ॥ शकृद्वं तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्तजेत् ॥ उदावर्त्तिनमप्येवमानाहिन
वा मथापि ॥ ३६ ॥ तस्मादिदं तमसाध्यं च यस्य जेद्विषजांवरः ॥ ३७ ॥ ॥ इत्युदावर्त्तिनाहतिदा
ने ॥ ॥ उदावर्त्तिनिरुप्येवमानाह तदनंतरं ॥ पुण्योवातप्रधानत्वा दुल्मश्चाप्यभिधीयेत ॥
॥ ३८ ॥ इष्टावातादयोऽर्थमिध्याहारविहारतः ॥ कुर्वति पंचधा गुल्मं कोष्ठातर्ग्वधिरुपिणो
॥ ३९ ॥ तस्य पंचविधं स्थानपार्थै हन्मा भिवत्तयः ॥ हृद्गुल्मो रंतरे गंधिः संचादिमदिवाच
ल ॥ ४० ॥ वृत्तश्च यो पंचयवार्त्तेन चापरः ॥ उदावर्त्तिनमुत्तजेत् ॥ पुण्योवातप्रधानत्वा दुल्मश्चाप्यभिधीयेत ॥

सगुल्म इति कीर्तितः ॥ स व्यस्तो जायते दोषैः समस्तैरपि चोद्धृते ॥ ७

रुवाशांतथा स्त्री शां शोया १४

रामः

५४

५४

वे ॥ ४१ ॥ ~~पुरुषोत्तमोऽयमसौ~~ ~~मुमुक्षुः~~ ~~ति~~ ~~के~~ ~~ति~~ ~~न~~ ॥ स च सौर्वायते दोषैः समस्यै रत्नेन
चापरः ॥ उज्जरबाहुल्यपुशीषबंधतृक्ष्णक्षमत्वांनविकूजनानि ॥ ४२ ॥ आठोपमाध्यान्या
पक्तिशक्तिरासन्नगुल्मस्यवदतिचिह्नं ॥ अरुचिः कृच्छ्रविरामूत्रवातचांनविकूजनं ॥ ४३ ॥
दमआनाह चोर्धवातत्वं सर्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥ रुक्षान्नपाणानविषमातिश्चात्रविचेष्ट
नवेगवितिग्रहश्च ॥ ४४ ॥ शोकाभिघातातिमलक्ष्यश्च निरन्नताक्वतिलगुल्महेतुः ॥ यः
स्थानसंस्थानरुजविकल्पं विदुतसंगालवक्रसाधः ॥ ४५ ॥ श्पावारुणात्वं शिशिरञ्चरं
चह्लुकक्षिपाश्चैव शिरोरुजं च ॥ करोतिजोरोप्यधिकं प्रकोपं भुक्तेऽदुत्वं समुपैतिय
श्च ॥ ४६ ॥ वाताच्चगुल्मो न च तत्र रुक्षकषायतिक्तकटुघोपशोते ॥ कटुसूतीक्ष्णोऽस्य

नी दा

५५

५५

विदाहिरुक्षक्रोधातिमयार्कडुताशसेवा ॥ ४७ ॥ आमाभिघातो रुधिरंच दुष्टपित्तस्य गु
ल्मस्यानिमित्तमुक्तं ॥ ज्वरः पिपासा वदनांगसाहः शूलं महज्जीर्यति भोजनच ॥ ४८ ॥
स्वेदो विदाहो वृशा वच्च गुल्मः स्पर्शो सह्येति कगुल्मरूपैः ॥ शीतं गुरुस्त्रिग्वमचेष्टनंच सं
पूरणं स्वापदिवाह्निर्वा विशेषात् ॥ गुल्मस्य हेतुः कफसंभवस्य सर्वस्तु दुष्येति च यात्मका
स्य ॥ सैमित्यशीतज्वरगात्रसादहल्लासकासाहचिर्गौरवारि ॥ ५० ॥ शीत्यं रुग्णत्वा क हि
नो न्नतत्वे गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे हि दोषजो दोषव
त्वावर्तते च ॥ ५१ ॥ व्यामिश्रलिङ्गानयरोक्तगुल्मोत्थीनादिशो दोषधकल्पनार्थं ॥ म
होरुजं दारुपरीतमस्मद्वदुनो न्नतं शीघ्रविदाहिदारुणं ॥ ५२ ॥ मनः शरीरानि चला

रामः

५५

५५

पलरिशात्रिदोषजंगुल्ममसाध्यमादिशत् ॥ नवपसूताहितभोजनायाचामगर्भवि
 सजेदतोवा ॥ ५३ ॥ कुडोमरुतत्रनिगस्यरक्तकरोतिगुल्मसरुजंसदाहं ॥ पित्तस्यलिंगेनसमान
 लिंगविशेषाणां चार्थरतिबोध ॥ ५४ ॥ यः स्यवितेपिंडलरावनागैश्चिराशशूलः समगर्भलिं
 गः ॥ सरौधिरः स्त्रीभवस्त्वगुलोमासेव्यतोतेदरक्षेचिकिश्यः ॥ ५५ ॥ संचितः क्रमशोगुल्मो
 भवतिवस्तुपरिग्रहः ॥ कृतः शूलशिरानंदोपदाकर्मश्वोन्नतः ॥ ५६ ॥ दोर्वल्यारुचिरुल्ला
 सकासाध्मानवमिज्वरैः ॥ तृष्णातद्राप्रतिश्यायेर्युज्यतेनससिधाति ॥ ५७ ॥ गृहीत्वा
 सज्वरंकासं दृष्ट्वातीसारपीडितं ॥ हन्नाभिहस्तपादेषुशोफः कर्षतिगुल्मिने ॥ ५८ ॥ आ
 सशूलपिपोसान्निविदेषोग्रंथिमूढता ॥ जायतेदुर्बलत्वचगुल्मिनोमृत्फलेष्यत ॥

नी. दा. ॥५६॥ इति गुल्मनिदानं ॥ ॥ हृदस्यो रतरेग्रधिर्गुल्मश्चेति निरूपितः ॥ निरुपराप्रसंगे
प्रहृदोगश्च निरूप्यते ॥ ६० ॥ अत्फल्मगुर्वल्म कषायतिक्तञ्च माभिघाताध्ययनप्रसंगैः ॥ सं
चिंतनैर्वैगविधारोश्च हृदामयः पंचविधप्रदिष्टः ॥ ६१ ॥ दृष्टापित्थारसंदोषाविगुणा हृदं
यंगता ॥ हृदिषाया प्रकुर्विति हृदोगा भंपुचक्षते ॥ ६२ ॥ आयम्यते मारुतजे हृदये हृयते
तथा ॥ निमर्थ्यदीर्घते च स्फोपते प्रापतेपि ॥ ६३ ॥ तृदोषादाहयोषाः स्युर्पेत्ति के हृदयक्ल
मः ॥ धूमायनं च मूर्च्छा च स्वेदः शोषो मुखच ॥ ६४ ॥ गोरवं कफसंस्त्रावो हृदि स्तंभो ग्निमाह
वं ॥ माधुर्यमपि चोम्यस्य बलाखा बलते हृदि ॥ ६५ ॥ विघात्रिदोषमप्येवं सर्वसिगे हृदाम
यं ॥ त्रिदोषजे तु हृदगे पांडुदहो भवेत्तरु ॥ ६६ ॥ तिलशीरगुडादीनियोडरात्मानिषेव

रामः

५६

५६

ते॥ रसस्य हृदये तस्य ग्रथिश्चैवोपजायत॥ ममेकदेशसंज्ञेदं रसश्चाप्युपगच्छति॥ संज्ञे
दोत्तमयस्तस्य न्नवत्कपहकान्मनः॥ विद्याश्चिदोषत्वापि सर्वलिङ्गं तीव्रार्जितो दंक्षमि
नसंकेतः॥ ८८॥ प्रागुपमुक्तेदमथोक्तं च हृद्गोमाहर्भिषजः पुराणाः॥ उक्तेदः पी
वनंतोदः शूलैरुत्थासकस्तमः॥ अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोषश्च कृमिजे भवेत्॥ कृमः
सादोभुमं शोषोतेयास्तोसामुपदुवाः॥ ९०॥ कृमिजे कृमिजातीनां श्रेष्ठिकाणां च येग
ताः॥ अत्यभिरुचिर्मुर्वन्नशुक्लपूत्यामिषाशनात्॥ ९१॥ सास्त्रं मांसं यकृत्सीहौः सद्यो वृ
द्धिं यदागतं॥ उरोग्रहंतदा कुक्षौ कुरुत कफमारुतौ॥ ९२॥ संस्रभसं न्वरं घोरं रुक्षं
स्पर्शसहं गुरुं॥ आध्मानं कुक्षिहृत्कंठवातविरासूत्ररोधकं॥ ९३॥ तद्वारोचकश्चूराणा

नी. दा

नितस्य लिगानि निदिशेत् ॥ ७४ ॥ ॥ इति र्जोगनिदानं ॥ ॥ हृदोगस्य शशञ्चालमूत्र
केदुस्य तत्तथो ॥ हृदोगान्तरं मूत्रक कुरं भो विधीयता ७५ ॥ व्यायामनी क्षौषध रुक्ष
मद्यसंगति त्वदुत डष्टयानात् ॥ आनूपमस्याध्ययनादजीरणात्सु मूत्रक कुराणि नृणां
तथाष्टौ ॥ ७६ ॥ एथ मलाक्ष्यै कुपितानिदानैः सर्वेथवा कोपमुपैथ वसेत् ॥ मूत्रस्य मा
गपरिपीडयति यदा तदा मूत्रयतीह क कुरात् ॥ ७७ ॥ तीवृर्निरुग्धं च त्रावसि मेहस्यल्पमु
रुमूत्रस्य पिच्छकफमूत्रक कुरौ ॥ सवशिरुपाशितु संनिपात इवेति न क कुरात् तमेच कुरात् ॥ ७८ ॥
मूत्रवाहि स्मृशक्षतस्तृतीया तादायुर्विगृणातागतः ॥ ल्यतक्षतेषां भिदतेषु वा ॥ मूत्रक
कुरात्तदा घाताज्जायते भृशदारुणं ॥ ७९ ॥ वातक कुरात्तुल्या नितस्य लिगानि निदिशितं ॥

रामः

५२

५७

शक्षतस्तु प्रतीयाता दायुर्विगुणातागतः ॥ ८० ॥ आध्मानेवातशूलं च मूत्रसंगकरोति च ॥
अश्मरीहेतुतस्त्वमूत्रकृद्दुमुदाहरेत् ॥ ८१ ॥ शुक्रे दोषैरुपहते मूत्रमार्गे विधारिते ॥ स
शुक्रं मूत्रये कृद्वा हस्तिमेहनशूलवान् ॥ ८२ ॥ अश्ममरीशर्करा चैव तुल्यसंभवलक्ष
णौ ॥ शर्कराया विशेषेण भ्रूरा क्लीर्त्तयनो मम ॥ ८३ ॥ पच्यमानाश्मरीपि क्षाद्यमाणा
च वायुना ॥ विमुक्तकफसंघनाक्षरतीशर्करामता ॥ ८४ ॥ हस्ती श्वेपथुः शूलकुक्ष
वग्निश्च दुर्बलः ॥ तथा भवति मूर्छा च मूत्रकृद्दुमुदाहृतं ॥ ८५ ॥ ॥ इति मूत्रकृद्दु
निदाने ॥ ॥ मूत्रकृद्दु निरुप्याथ शर्करारमरिसंयुतं ॥ मूत्रसंगप्रसंगेन भूत्रामातो
भिधीयते ॥ ८६ ॥ जायते कुपिते दोषैर्मूत्राया तास्त्रयोदश ॥ प्रायो मूत्रयिघाता र्वीतकु

मि. रा.

५६

५८

उलिकादयः ॥ ८७ ॥ शोक्षादेगविद्या ताक्रवायुर्वस्तोसर्वेदुनः ॥ मूत्रमाविश्मचरतिविगु
रांकुंडलीकृतः ॥ ८८ ॥ मूत्रमल्माल्ममथवाससृजंसप्रवर्तते ॥ वातकुंडलिकोतांतुविद्या
द्वाधिसुदारुणो ॥ ८९ ॥ आध्मापयद्वस्तिगुंडरुधावायुः स्थिरोन्नतं ॥ कुर्यात्तार्त्तिमर्षीलां
मूत्रविरामार्गसाधिनी ॥ ९० ॥ वेगंविधारयेधस्तमूत्रस्याकुशलोन्नतः ॥ निरुणादिमुखंत
स्यवरोवस्तिगतिनिलः ॥ ९१ ॥ मूत्रसंगोभवेत्तेनवस्तिकुक्षौनिपीडित ॥ वातवस्तिः स
विज्ञेयोव्याधिः कुरुप्रसाधनः ॥ ९२ ॥ विरंवांरयतोमूत्रत्वरयानप्रवर्तते ॥ मेहभानस्यमं
दंवामूत्रातीतः सउच्यते ॥ ९३ ॥ मूत्रस्यवेगैभिहितेत्तदुदावर्त्तहेतुकः ॥ अपानकुपितो
वायुरुदरं पूरयेद्भुजः ॥ ९४ ॥ नाभोरधस्तादाध्मानंजनयेत्तीव्रवेदने ॥ तन्मूत्रजठरवि

रामः

५६

५८

घादधोवस्तिनिरोधनं ॥२५॥ यस्तौ वायुदिवाना लंमणौ वायुस्य देहिना ॥ मूत्रं प्रदुष्य सज्ये
तसरक्तं वा प्रवाहतः ॥२६॥ अवेहने रक्तमल्पं सरुजं चाप्यनीहजं ॥ विगुणा नितलजो व्या
धिः समूत्रो संगसजितः ॥ रुक्षस्य क्वातदेहस्य वरिष्ठस्थो पित्तमारुतौ ॥ मूत्रक्षयं सरुग्दा
हजनयेतां तदाह्वयं ॥२७॥ अतर्वस्ति नुखे वृत्तः स्थिरोक्ष्यः सहसा भवेत् ॥ अरमरीतु
ल्लमरुगर्तधि मूत्रगन्धिः स उच्यते ॥२८॥ मूत्रितस्य स्त्रियया तो वायुना शुक्रमुदृतं
॥ स्थानाच्च तं मूत्रयतः प्राग्यश्चाद्यप्रवर्त्तत ॥१००॥ भक्ष्मोदकपुतीकाशं मूत्रं
शुद्धं तं उच्यते ॥ व्यायामाद्धातयैः पित्तं वस्ति प्राण्या नितलावृतं ॥१॥ वस्तिं मेडं जुदं चै
व प्रदं हं न आवये ह्वः ॥ मूत्रं तारिड्मथ वा सरक्तं रक्तमेव वा ॥२॥ उल्लं पुनः पुनः

नि. रा रुद्रा उस्मवाते वदंति ते ॥ पिप्पले कफो द्वावपि वासे हं न्येते निलेन चेत् ॥ ३ ॥ रुद्रा न्मूत्रं
तदा पीतं रक्तं चैत यने सजेत् ॥ सदा हरो च नाशयं चूरी वरी भवेच्च तत् ॥ ४ ॥ शुक्ल सम
५८ स्तवरी च मूत्रसा देवदेति ते ॥ रुद्रा दुर्वल्यो र्वीता दुदा वर्त्तेश स्यदा ॥ ५ ॥ मूत्र ओतो
नुपयेत स सृष्टं शकृता तदा ॥ विउधं मूत्रये रुद्रा दिद्विपातं विनिर्दिशेत् ॥ ६ ॥ दुता
ध्यलं यना यो सैरभिद्या तात्पु पीडितात् ॥ स्वस्थाना गदस्ति रुद्रं तस्यूल स्तिष्ठ पतिगर्भ
५८ वत् ॥ ७ ॥ शूलस्येदनदा हातः रुद्रा दिद्विदुश्च वत्पि ॥ पीडितस्त सजेद्द्वारां संस्तभो दे
ष्टना शिभान् ॥ ८ ॥ वस्ति कुंडलमाहुस्तं घोरं शत्रुविषोपमं ॥ पवनः प्रवल प्रायोऽनि
वारश्च बुद्धिभिः ॥ ९ ॥ तस्मिन्पिप्पले चिते दाहः शूलं मूत्रं विषयीता ॥ श्लेष्मणा गोरवं

रामः

५८

५८